

म. ग्रं सं. टाणे

विषय

काव्य

सं. नं.

१२५४

१२५४

सार्थ

तकत्रय

(शृंगार-वैराग्य)

REFBK-0008339

REFBK-0008339

गोडबोले ग्रंथ भांडार

६०७ सदाशिव पेठ, पुणे २.

—राजा भर्तृहरि कृत—

शतकत्रय

श्रृंगार-नीति-वैराग्य

संपादक संस्कृत संसदालय अजे
अ. दा. घोंसपूरकर

८३३२

— मुद्रक व प्रकाशक —

शं. खं. गाजरे

पुणे वैभव प्रिंटिंग प्रेस, १८५ बुधवार पेठ पुणे २.

REFBK-0008339

मूल्य १॥ रुपाया

१९५४

प्रस्तावना

प्राचीन काळच्या लेखकांची स्वतः संबंधी कोणताहि उल्लेख करून न ठेवण्याची प्रथा सर्वश्रुतच आहे ! शतकत्रयाचा कर्ता, ' भर्तृहरि ' हाहि या प्रथेस अपवाद नाही. विज्ञापनाचे वेड लागलेल्या आजच्या युगांत कांहींवेळां जरी या जुन्या लेखकांच्या प्रसिद्धि पराङ्मुखतेचें कौतुक करा-वेसे वाटले तरी बऱ्याच वेळा त्यांच्या संबंधी कोणतीच माहिती न मिळाल्यामुळे एक प्रकारची दुरदुर वाटल्यावांचून रहात नाही. स्वतःच्या नांवांसंबंधी प्राचीन लेखकांची ही अनास्था संशोधकांच्या तार्किक बुद्धिला सतत धार देण्यास उपयुक्त ठरत असली, तरी सर्वसामान्य वाचकांची लेखकासंबंधी वैयक्तिक माहिती जाणण्याची जिज्ञासा अपुरीच रहाते. उलट संशोधकांच्या तार्किक चकमकीत, वाचकांच्या मनांत त्या प्रति-भावनांचें ग्रंथ वाचून निर्माण झालेलीं अमूर्त अशी मानस-प्रतिभा मात्र छिन्नविच्छिन्न होते ! आपल्याकडील श्रीज्ञानेश्वर. कालिदास व पाश्चात्य देशांत शेक्सपियर संबंधीचें वाद तें स्वतः कांहीं प्रमाणें घेऊन आले तरी मिटतील किंवा नाही याची शंकाच आहे !

भर्तृहरिचें चरित्र निश्चितपणें ज्ञात झालेलें नाही. अनेक दंतकथा, अख्यायिका त्यांच्या चरित्राभोंवतीं रुंजी घालीत आहेत. भर्तृहरि संबंधी सर्वसाधारणपणें जे तर्क केले जातात तें पुढील प्रमाणें आहेत.

(१) भर्तृहरि हा उज्जयिनिच्या सुप्रसिद्ध विक्रमादित्याचा थोरला भाऊ होय, स्वतःच्या संसारांत कांहीं विचित्र अनुभव आल्यामुळे त्यानें राज्य-त्याग केला व अरण्यवास पत्करला.

(२) विक्रमादित्याच्या दरबारांतील सुप्रसिद्ध नव-रत्नापैकीं भर्तृहरि हा एक होय, कालिदास आणि भर्तृहरि समकालीन असले पाहिजेत.

(३) तो एक प्रसिद्ध हठयोगी होता. मच्छिद्रनाथ, गोरखनाथ हे त्याचें समकालीन होत. यापैकीं ' भर्तृहरि हा विक्रमादित्याचा थोरला भाऊ होय व पुढें त्यानें राज्यत्याग केला ' या मताबद्दल बऱ्याच संशोधकांचें एक मत आहे.

भर्तृहरिच्या राज्य-त्यागाचें कारण म्हणून एक दंतकथा फार प्रसिद्ध आहे. ती अशी :-भर्तृहरिला सुमन्त नांवाच्या योग्यानें एक ' अमरत्वाचें फळ ' दिलें. भर्तृहरिनें तें प्रेम-भेट म्हणून आपल्या पत्नीला दिले. पण कांहीं दिवसांनीं तें फळ एका नायकिणीकडून पुन्हां सुमन्ताकडे आले. सुमन्तानें तें राजाला आणून दिले. राजाला या गोष्टीचें अत्यंत आश्चर्य वाटलें. म्हणून त्यानें नायकिणीला धाक दाखवून तें कसे आलें याची चौकशी केली. तेव्हां ते राजाच्या एका अश्व-पालकाकडून तिच्याकडे आल्याचें कळलें (जो तिचा प्रियकर होता.) अश्व-पालकाकडे चौकशी केल्यानंतर असे उघडकीस आले कीं तें प्रत्यक्ष राणीनेच त्याच्यावर असलेल्या प्रेमामुळें त्याला दिलें होतें ! राजाला या गौप्य स्फोटामुळें एक प्रकारची उद्विग्नता आली व तो अरण्यांत निघून गेला. या दंतकथेच्या समर्थनार्थ नीतिशतकातील दुसरा श्लोक दिला जातो. पण अशा प्रथमपुरुषी उल्लेखावरून चरित्राची उभारणी केल्यास अनेक घेटाळे निर्माण होण्याचा संभव आहे.

भर्तृहरिची ' अर्वाचिन कोशा ' प्रमाणें पुढील माहिती मिळते :- भर्तृहरिच्या पित्याचें नांव ' वृषसेन ' व मातेचें नांव ' सुशीला ' असें होतें. त्यांचा थोरला मुलगा भर्तृहरि व धाकटा विक्रम होय. भर्तृहरिच्या पत्नीचें नांव ' पद्माक्षी ' असें होतें. पण बोव्हेनच्या मतें भर्तृहरिस तीनशें बायका होत्या ! भर्तृहरि इ. स. पूर्वी ५६ ते ५७ किंवा इ. स. ७७-७८ या कालांत होऊन गेला अमला पाहिजे असें मत आहे. पण निश्चित पुराव्याच्या अभावी काळ ठरविणें कठीण जाते.

लौकिक जगाचा त्याग केल्यानंतर भर्तृहरिनें या तिन्हीं शतकांची रचना केली असावी असें मानण्यांत येतें. त्यांचा क्रम सांगता येणार नाही. पण विषयांच्या अनुरोधानें पाहिल्यास प्रथम शृंगार नंतर नीति असा क्रम असावा.

शृंगार शतकांत कविच्या तारुण्यातील उसळत्या भावनांचा आवेग दिसून येतो. सौंदर्यसंपन्न स्त्रियांची रेखीव वर्णने, त्यांचे मादक कटाक्ष व

प्रस्तावना

प्राचीन काळच्या लेखकांची स्वतः संबंधी कोणताहि उल्लेख करून न ठेवण्याची प्रथा सर्वश्रुतच आहे ! शतकत्रयाचा कर्ता, ' भर्तृहरि ' हाहि या प्रथेस अपवाद नाही. विज्ञापनाचे वेड लागलेल्या आजच्या युगांत कांहींवेळां जरी या जुन्या लेखकांच्या प्रसिद्धि पराङ्मुखतेचें कौतुक करावेसे वाटलें तरी बऱ्याच वेळा त्यांच्या संबंधी कोणतीच माहिती न मिळाल्यामुळें एक प्रकारची हुरहुर वाटल्यावांचून रहात नाही. स्वतःच्या नांवांसंबंधी प्राचीन लेखकांची ही अनास्था संशोधकांच्या तार्किक बुद्धिला सतत धार देण्यास उपयुक्त ठरत असली, तरी सर्वसामान्य वाचकांची लेखकांसंबंधी वैयक्तिक माहिती जाणण्याची जिज्ञासा अपुरीच रहाते. उलट संशोधकांच्या तार्किक चकमकीत, वाचकांच्या मनांत त्या प्रतिभावनांचें ग्रंथ वाचून निर्माण झालेली अमूर्त अशी मानस-प्रतिमा मात्र छिन्नविच्छिन्न होते ! आपल्याकडील श्रीज्ञानेश्वर, कालिदास व पाश्चात्य देशांत शेक्सपियर संबंधीचें वाद तें स्वतः कांहीं प्रमाणें घेऊन आले तरी मिटतील किंवा नाही याची शंकाच आहे !

भर्तृहरिचें चरित्र निश्चितपणें ज्ञात झालेलें नाही. अनेक दंतकथा, अख्यायिका त्यांच्या चरित्राभोंवती रुंजी घालीत आहेत. भर्तृहरि संबंधी सर्वसाधारणपणें जे तर्क केले जातात तें पुढील प्रमाणें आहेत.

(१) भर्तृहरि हा उज्जयिनिच्या सुप्रसिद्ध विक्रमादित्याचा थोरला भाऊ होय, स्वतःच्या संसारांत कांहीं विचित्र अनुभव आल्यामुळें त्यानें राज्य-त्याग केला व अरण्यवास पत्करला.

(२) विक्रमादित्याच्या दरबारांतील सुप्रसिद्ध नव-रत्नापैकी भर्तृहरि हा एक होय, कालिदास आणि भर्तृहरि समकालीन असले पाहिजेत.

(३) तो एक प्रसिद्ध हठयोगी होता. मच्छिद्रनाथ, गोरखनाथ हे त्याचें समकालीन होत. यापैकी ' भर्तृहरि हा विक्रमादित्याचा थोरला भाऊ होय व पुढें त्यानें राज्यत्याग केला ' या मताबद्दल बऱ्याच संशोधकांचें एक मत आहे.

भर्तृहरिच्या राज्य-त्यागाचें कारण म्हणून एक दंतकथा फार प्रसिद्ध आहे. ती अशी :-भर्तृहरिला सुमन्त नांवाच्या योग्यानें एक ' अमरत्वाचें फळ ' दिलें. भर्तृहरिनें तें प्रेम-भेट म्हणून आपल्या पत्नीला दिले. पण कांहीं दिवसांनीं तें फळ एका नायकिणीकडून पुन्हां सुमन्ताकडे आले. सुमन्तानें तें राजाला आणून दिले. राजाला या गोष्टीचें अत्यंत आश्चर्य वाटलें. म्हणून त्यानें नायकिणीला धाक दाखवून तें कसे आलें याची चौकशी केली. तेव्हां ते राजाच्या एका अश्व-पालकाकडून तिच्याकडे आल्याचें कळलें (जो तिचा प्रियकर होता.) अश्व-पालकाकडे चौकशी केल्यानंतर असे उघडकीस आले कीं तें प्रत्यक्ष राणीनेच त्याच्यावर असलेल्या प्रेमासुळें त्याला दिलें होतें ! राजाला या गौप्य स्फोटामुळें एक प्रकारची उद्विग्नता आली व तो अरण्यांत निघून गेला. या दंतकथेच्या समर्थनार्थ नीतिशतकांतील दुसरा श्लोक दिला जातो. पण अशा प्रथमपुरुषी उल्लेखावरून चरित्राची उभारणी केल्यास अनेक घेटाळे निर्माण होण्याचा संभव आहे.

भर्तृहरिची ' अर्वाचिन कोशा ' प्रमाणें पुढील माहिती मिळते :- भर्तृहरिच्या पित्याचें नांव ' वृषसेन ' व मातेचें नांव ' सुशीला ' असें होतें. त्यांचा थोरला मुलगा भर्तृहरि व धाकटा विक्रम होय. भर्तृहरिच्या पत्नीचें नांव ' पद्माक्षी ' असें होतें. पण बोव्हेनच्या मते भर्तृहरिस तीनशें बायका होत्या ! भर्तृहरि इ. स. पूर्वी ५६ ते ५७ किंवा इ. स. ७७-७८ या कालांत होऊन गेला अमला पाहिजे असें मत आहे. पण निश्चित पुराव्याच्या अभावी काळ ठरविणें कठीण जाते.

लौकिक जगाचा त्याग केल्यानंतर भर्तृहरिनें या तिन्हीं शतकांची रचना केली असावी असें मानण्यांत येतें. त्यांचा क्रम सांगता येणार नाही. पण विषयांच्या अनुरोधानें पाहिल्यास प्रथम शृंगार नंतर नीति असा क्रम असावा.

शृंगार शतकांत कविच्या तारुण्यांतील उसळत्या भावनांचा आवेग दिसून येतो. सौंदर्यसंपन्न स्त्रियांची रेखीव वर्णने, त्यांचे मादक कटाक्ष व

हालचाली, निरनिराळ्या ऋतूंत तरुण मनावर होणारे उत्कृष्ट परिणाम यामध्ये कवि रंगलेला दिसतो.

नीतिशतकांत कवीला जगाची वास्तवता व त्यामुळे व्यक्तीवर पडणारी बंधने जाणवू लागतात. मूर्ख, लोभी यांची वृत्ति कवि वर्णितो व त्यांचेबरोबर उद्योगशीलता, उदारपणा, धैर्य, प्रामाणिकपणा, विद्याव्यासंग या गुणांचा तो गौरव करतो.

वैराग्य शतकांत कवीचे मन परिणत अवस्थेस पोहोचलेले दिसते. भौतिक जगाचा त्याला उबग आला आहे व ब्रह्मस्वरूपाशी विलीन होण्यास तो तळमळत आहे असे जाणवते.

जगन्नाथ व जयदेव यांच्या तोडीची नसली तरी भर्तृहरिची भाषा प्रवाही, सुसंगत व अर्थदृष्ट्या संपन्न आहे. ती अकृत्रिम व प्रसादपूर्ण वाटते. व्यवहारिक दृष्टांत व वर्णन शैलीचा बारकावा यामुळे ती चित्तवेधक झाली आहे. व्यवहारांत संभाषणामध्ये सुद्धा त्यामुळेच भर्तृहरीच्या श्लोकांचा वारंवार वापर केला जातो.

वामनाचे समश्लोकी पद्य मराठी भाषांतरहि अत्यंत सरस व चपखल म्हणून फार प्रसिद्ध आहे. मराठी वाचकवर्गावर त्यामुळेच त्याची मोहिनी अधिक पडलेली दिसते.

भर्तृहरीच्या तिन्ही शतकांचे मराठी भाषांतर सामान्य वाचकांस सहज समजेल अशा पद्धतीत करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. मूळांतला अर्थ न सोडतां पण क्लिष्टता येऊं न देतां सर्व शतकांचे भाषांतर करण्याचा यांत उद्देश आहे. तो कितपत साधला आहे हे ठरविणे सर्वस्वी वाचकांवरच सोंपविणे योग्य होय.

॥ श्री ॥

अथ

नीतिशतकम्

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्ताचिन्मात्रमृतये ।
स्वानुभूत्येकसाराय नमः शान्ताय तेजसे ॥१॥

दिक्काल यांहीं नपवे कधि भिन्नभावा ।
जी होय केवल अनन्त चिंदेक ठेवा ॥
आत्मानुभूति च असे बल एक जीला ।
माझी नमस्कृति तये स्तिमितप्रभेला ॥१॥

दिशा आणि काल यांच्या बंधनातून मुक्त असलेल्या,
अनंत ज्ञानी व आत्मानुभूति हेच ज्याचें स्वरूप आहे, अशा
शांत तेजोरूपी परमेश्वरांस वंदन असो. १

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता ।
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ॥
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या ।
धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥२॥

मी जीस चिंतित असें न रुचे तिला मी ।
माने तिला अपर तो पर अन्यगामी ॥
संतुष्ट मद्रिषयिं आन वधूच पाही ।
धिक् तीस, त्यास, मदनास इला मलाही ॥२॥

मी जिला माझी प्रेयसी मानतो तीचा प्रियकर मी नमून दुसराच आहे. पण ती ज्यास आपला प्रियकर मानते त्याची प्रेयसी ही नमून दूसरीच आहे. मला एक तिसरीच स्वतःचा प्रियकर समजते. म्हणून थोडक्यांत तिला, त्याला, मदनाला, हिला व मला धिक्कार असो. २

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवटुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि नरं न रञ्जयति ॥३॥

करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें ।

धरूं ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें ॥

न जाणें न नेणें अशा पामराला ।

रिझावूं शकेना विधाता त्याला ॥३॥

पूर्ण अज्ञानी मनुष्याचें समाधान फार त्रास न घेतां करितां येईल. ज्ञानी माणसाचें समाधान तर फारच लवकर करितां येईल. पण अर्धवट ज्ञानानें गर्विष्ठ झालेल्याचें समाधान ब्रह्मदेवाच्यानेहि होणार नाही. ३

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्राकुरात्समुद्रमपि संतरे-
त्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ॥ भुजंगमपि क्रोपितं शिरसी
पुष्पवद्धारये । इतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥४॥

वळानें काढूं ये मणि मकरडाढेंत दडला ।

तरूं ये कीं आपोनिधि वृद्धत उर्मी गवसिला ॥

महासर्पातेही सुमसम धरूं ये निजाशिरीं

परंतु मूर्खाचें हृदय धरवेना पळभरी ॥४॥

प्रयत्न केल्यास एकवेळ सुसरीनें गिळलेलें माणिकहि तिच्या दाढेतून वळजवरीने काढतां येईल. पर्वतप्राय लाटांचा समुद्र तरून जातां येईल, व क्रोधाने जळणारा भयंकर भुजंगहि.

मस्तकावर पुष्पाप्रमाणे धारण करितां येईल पण मूर्खाचें समाधान करणें अशक्य आहे. ४

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्निर्व्वेष मृग-
तृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः । कदाचिदपि पर्य-
ट्शशविषाणमासादयेन्नतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्त-
माराधयेत् ॥ ५ ॥

प्रयत्नं वाळूचें कण रगडिता तेलहि गळे ।
तृषार्ताची तृष्णा मृगजळ पिऊनीहि वितळे ॥
सशाचेंही लाधे विपिन फिरतां शृंगहि जरी ।
परंतु मूर्खाचें हृदय धरवेना पळभरी ॥५॥

प्रयत्न केल्यास वाळूचें कण रगडून त्यापासून तेल काढितां येईल, मृगजळ तहानलेल्याचें समाधान करूं शकेल, फिरतां फिरतां कदाचित् सशाचें शिंगहि सांपडेल, पण मूर्खाचें समाधान करणे अशक्य आहे. ५

व्यालं बालमृणालतंतुभिरसौ रोध्दुं समुज्जृंभते ॥
छेत्तुं वज्रमणीशिरिषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते ॥
माधुर्यं मधु विंदुना रचयितुं क्षारांबुधेरीहते ।
नेतुं वाञ्छति यःखलान्पथि सतां मूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥६॥

सर्पातें विसतंतुनीं सुदृढ तो बांधावया इच्छितो
किंवा वज्रमणी शिरीषकुसुमें भेदावया धांवतो ॥
किंवा तो मधुविंदुनें मधुरता क्षाराब्धिसी आणितो ।
जो मूर्खास सुभाषितें वश करूं ऐसें मनीं बोलतो ॥६॥

अमृतासारख्या मधुर भाषणांचा वर्षाव करून दुर्जनास सज्जन करण्याचा प्रयत्न जो करितो तो खरोखर कमलांतील कोमल तंतुनी माजलेल्या हत्तीस आवहं इच्छितो अथवा

शिरिष पुष्पाच्या टोकानीं हिच्यांस छिद्र पाडूं पाहतों किंवा
एका मधुविंदूनें प्रचंड क्षारसागरांस गोड करूं इच्छितो असें
म्हटलें पाहिजे (अशक्य गोष्टी शक्य करूं पाहतो) ६

स्वायत्तेमकांतगुणं विधात्रा । विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ॥
विशेषतः सर्वाविदां समाजे । विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥७॥

विनिर्मिलें झांकण अज्ञतेचें ।

स्वाधीन हें पद्मभवं फुकाचें ॥

मूर्खांस हें मौनचि फार साजे ।

सभेस त्यांच्या बहु जाणते जे ॥७॥

ज्ञानी लोकांच्या सभेंत अज्ञ लोकांस आपले अज्ञान लप-
विण्यास ब्रह्मदेवानें मौन नांवाचें एक हातचें व प्रभावी सा-
धन निर्माण करून ठेविलें आहे. प्रसंगी हें मौन भूषणहि ठरते ७

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदांधः समभवं ।

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवद्वलिप्तं मम मनः ॥

यदा किञ्चित्किञ्चिद्बुधजनसक्राशाद्वगतं ।

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदोमे व्यपगतः ॥८॥

जधीं कांहीं कांहीं हरि कवि असे शब्द शिकलों ।

तधीं मी सर्वज्ञ द्विपसम मदें याच भरलों ॥

जधीं कांहीं नेणें ह्मणुनि वदले पांडित मला ।

तदा माझा गर्वज्वर सकळही हा उत्तरला ॥ ८ ॥

प्रथम अल्पज्ञानानेंच मी मदांध हत्तीप्रमाणे धुंद होऊन
स्वतःस सर्वज्ञ समजत होतो. पण पुढें जेव्हां ज्ञानी माणसा-
कडून थोडेथोडे मला समजू लागले तेव्हां मी मूर्ख आहे असें
ध्यानांत येऊन ज्वरा प्रमाणे जडलेला गर्वहि मला सोडून
निघून गेला. ८

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं ।
 निरुपमरसं प्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ॥
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते ।
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥९॥

वरि कृमिकुलें झालो ऐशा विगन्धि नरास्थिका ।

निरुपमरसें खातां लालायुता गतमांसका ॥

सुरपतिस पार्श्वीं श्वा देखोनि होय न शंकिता ।

गणाति न कधीं क्षुद्रप्राणी परिग्रहफल्गुता ॥ ९ ॥

किड्यांनीं बुजबुजललें, लालेने लडबडलेल, दुर्गंधी, किळस-
 वाणं आणि मांसरहित असें माणसाचें हाडूक एखादा कुत्रा
 जेव्हां मोठ्या आवडीनें चवळीत असतो तेव्हां जवळ प्रत्यक्ष
 इंद्र जरी बसला असला तरी त्याचा त्याला संकोच वाटत
 नाही. त्याचप्रमाणें हलका मनुष्यहि आपणांस जडलेल्या वाईट
 गोष्टीची लाज बाळगीत नाही. ९

शिरः शर्वं स्वर्गात्पशुपतिशरस्तः क्षितिधरं ।
 महीध्रादुत्तुंगादवनिमवनेश्चापिजलधिम् ॥
 अधोऽधो गंगेयं पद्मुपगता स्तोकमधुना ।
 विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥१०॥

स्वर्गापासुनि शर्वमस्तकतटीं तेथूनियां भूवरीं ।

ग्रावाग्राहुनि भूतलीं उतरलीं ते स्वर्णदीसे वरी ॥

गेली तेथुनि अर्णवाप्रति मदे ते वंद्यही कष्टली ।

जे कां दुर्मद त्यां अधःपतनता आहे वरी नेमिली ॥१०॥

भागीरथी प्रथम स्वर्गाहून शिवाच्या मस्तकांवर उतरली,
 (घसरली) शिवाच्या मस्तकांवरून हिमालयावर आली,
 तेथून पृथ्वीवर व तेथून नंतर अखेर समुद्रास मिळाली. या-

प्रमाणं पायरी पायरीने ती अतिनीच स्थानास येऊन पोहो-
चली. वरोवरच आहे, अविचारी माणसांस अनंत मार्गांनी
अशीच अवोगती प्राप्त होते. १०

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो ।
नागेंद्रो निशितांकुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ॥
व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मंत्रैःप्रयोगैर्विषं ।
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥११॥

अभीला जल छत्र वारण तसें सूर्यातपासीं असे ।
दण्डें गोखर वारिती मदयुता हस्तीसि तीक्ष्णांकुशें ॥
व्याधी औषधसंग्रहेंहि विविधा मंत्रप्रयोगीं विषें ।
शास्त्रीं या सकळांस औषध परी मूर्खांस कोठें नसे ॥११॥

जलानें अग्नीचें छत्रीनें सूर्यकिरणांचे, तीक्ष्ण अकुंशानें माज-
लेल्या हत्तीचे, काठीनें गाय, बैल, गाढव इत्यादिचे, औषधानें
रोगांचें, मणिमंत्रादिकांनी विषाचें निवारण होतें. याप्रमाणें
प्रत्येकावर शास्त्रविहित उपाय आहेत. पण मूर्खाला मात्र कोठेंहि
औषध नाही ! ११

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः । साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ॥
तृणं न खादन्नपि जीवमान । स्तद्भागधेयं परमंपशूनाम् ॥१२॥

साहित्य संगीत कला न ज्यांतें ।
लांगूलशृंगांविण कीं पशू ते ॥
तृणें न खाऊनहि वांचती हे ।
चतुष्पदांचें बहु भाग्य आहे ॥१२॥

काव्य, नाटक, अलंकार, संगीत इत्यादि (ललित) कला
ज्यांस अवगत नाहीत असा पुरुष शेपटी आणि शिंगें नसलेला

एक पशूच होय ! गवतांवर हा जगत नाहीं हें पशूंचे महाभाग्य !
नाहींतर सर्व पशु उपाशींच मेले असते! १२

येषां न विद्या न तपो न दानं ।

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ॥

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता ।

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३ ॥

विद्या नसे ज्यां जप दान नाही ।

न ज्यां गुण ज्ञान न शील कांहीं ।

न धर्म भूमीप्रति भारकारी ।

पशूच ते मानवदेहधारी ॥ १३ ॥

ज्यांचे अंगी विद्या, तप, ज्ञान, औदार्य, विनय व स्वधर्मा-
चरण यांपैकीं एकहि गुण नाहीं असें लोक पृथ्वीला भारभूत
झालेसे मनुष्यरूपी पशूच होत असें समजावे. १३

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मुखजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवेनप्यपि ॥ १४ ॥

वनचरांसह शैलवनातरें ।

निजमुखें फिरणें तरि तें वरें ॥

जरि घडे सहवासचि पावरीं ।

तरि जळो असणें सुरमंदिरीं ॥ १४ ॥

अवघड अशा दऱ्याखोऱ्यांतून हिंस्र पशूंच्या बरोबर संचार
करणेहि एकवेळ वरें ! परंतु मूर्खांचा सहवास इंद्रभुवनीहि
नको ! १४

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुंदरगिरः शिष्यप्रदेयागमा ।

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ॥

तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः ।
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका हि मणयो यैरर्घतः पातितः ॥१५॥

शास्त्रोपस्कृत शब्द सुंदर गिरा ज्याची असें द्यावया ।

शिष्या ज्ञान समथ सत्कवि असे निर्द्रव्य राजाचिया ॥

देशीं भूपतिजाड्य तें तरि कधी द्रव्याविणें ईश्वर ।

रत्नाचें नुमजोनि मोल लघु सांगे कुत्स्य कीं तो नर ॥१५॥

शास्त्रसिद्ध शब्दांनीं ज्याची वाणी नटलेली आहे, विद्या-
भ्यांस वेदशास्त्र शिकविण्यांस जे समर्थ आहेत असें विख्यात
विद्वान जर एखाद्या राज्यांत दरिद्री असतील तर तो तेथील
राजाचा मुखपर्णा आहे असे उघड होते. विद्याधनांनीं संपन्न
असलेले विद्वान द्रव्यधनविरहित असले तरी त्यांना मान दिला
जातो. कारण असे अमोलिक रत्न जरी एखाद्या गांवढळानें
हलक्या किंमतीचें ठरविलें तरी तें हलकें होत नाही. परिक्ष-
काची मात्र त्यांत योग्यता कळते! १५

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाति यत्सर्वदा ।
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ॥
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं ।
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥१६॥

न चोराला लाधे प्रकट न दिसे दे सुखं सदा ।

दुणावे की देतां किमपि न सरे लेशहि कदा ॥

न कल्पांतीं पावे निधन धन विद्याभिध असें ।

असें त्याचें त्याशीं प्रतिभटति जे पामर पिस ॥१६॥

हरण करूं म्हटले तर करितां येत नाही, (हातीं लागत
नाहीं) जें माणसांस अपूर्व सुख देतें, लोकांस दान केले असता
कमी न होता वृद्धिगत होतें व जें कल्पांतीहि नष्ट होत नाही

असें विद्यारूप धन ज्यांपाशीं आहे अशा विद्वानांशीं हे राजा,
तूं आठ्यता करूं नको. कारण अशी असाधारण संपत्ति अस-
लेल्या पुरुषाशीं स्पर्धा करण्यास कोण समर्थ आहे ? १६

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्मावमंस्था ।
स्तृणामिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि ॥
अभिनवमदलेखाश्यामगंडस्थलानां ।
न भवति विसतंतुर्वारणं वारणानाम् ॥१७॥

जे कां ज्ञानें लाधले सद्विचारा ।

संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ॥

पद्माचा जो तंतु तो वारणाळा ।

वारायाळा पै ह्मणे सिद्ध ज्ञाना ॥१७॥

हे राजा, तत्वज्ञानें असे जे विद्वान पुरुष आहेत, त्यांचा
तिरस्कार तूं कधींही करूं नकोस. संपत्ती अशा पुरुषांस प्रति-
बंध करूं शकत नाही. कारण ते तींस (संपत्तीस) तृणासारखें
मानतात. जसें नवीन उत्पन्न झालेल्या मदानें ज्या हत्तींची
गंडस्थळें श्यामल वर्णाची दिसत आहेत अशा [मदीन्मत्त]
हत्तींना कमलतंतु आवरूं शकत नाही. १७

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव ।
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ॥
नत्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां ।
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुर्मसौ समर्थः ॥१८॥

आदृष्ट झालें प्रतिकूळ जेव्हां ।

वारील तें पद्मविहार तेव्हां ॥

जे क्षीरनीरादि विवेक नाना ।

त्या हंसकीर्तीस हरूं शकेना ॥१८॥

ब्रह्मदेव हंसावर जरी अत्यंत संतापला तरी त्याचें तो काय करणार ? कमलवनांतील हंसांचें विहार फार झाले तर तो बंद पाडील ! पण दूध आणि पाणी यांतील निवड करण्याविषयीची त्याची प्रसिद्धी तो हरण करूं शकणार नाही. १८

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला ।
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः॥
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते ।
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥१९॥

सद्रत्न हार मणि ताडित वाहुदंडी ।

कीं स्नान चंदन फुलें आणि लांत्र शेंडी ॥

यांनीं खरी घडतसें पुरुषा न शोभा ।

वाणी च भूषण सुशिक्षित शद्गर्भा ॥१९॥

वाहुभूषणें, चंद्राच्या कांतीप्रमाणें तेजस्वी असलेलें हार, स्नान, केशरादिकांची उटी, फुलें, अलंकृत केलेलें केस इत्यादि पदार्थ पुरुषांस शोभा आणीत नाहीत; तर उत्तम संस्कारांनी नटलेली वाणी त्यांस खरी शोभा आणते. कारण इतर भूषणें क्षीण होणारी असून वाणीरूपी अलंकार काय तो खरा टिकणारा आहे ! १९

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रछन्नगुप्तं धनं ।

विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरूः ॥

विद्या बंधुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता ।

विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥२०॥

विद्या हें पुरुषास रूप बरवें कीं झांकलें द्रव्यही ।

विद्या भोगसुकीर्तिदायक पहा जें मान्यमान्यासही ॥

विद्या बंधु असं विदेशगमनीं विद्या महा देवता ।

विद्या पूज्य नृपास हा नरपशू ती वेगळा तत्त्वतां ॥ २० ॥

विद्या है पुरुषाचें एक प्रकारें उत्तम रूप व गुप्त धनच होय
[कारण] विद्या ही अनेक उपभोग, कीर्ति, सुख देणारी
असून श्रेष्ठापेक्षां श्रेष्ठ आहे. परदेशी गेलेल्या इसमास स्वजनां-
प्रमाणें साह्य देणारी विद्याच आहे. म्हणून विद्या हे सर्वांचें
दैवत होय. राजा सुद्धां विद्येसच मान देतो, धनास देत नाहीं.
म्हणून विद्याहीन पुरुष केवळ पशूच जाणावा ! २०

क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं किमरिभिःक्रोधोस्त्रिचेदेहिनां ।

ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृदिव्यौषधैः किं फलम् ॥

किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमुधनेर्विद्यानवद्या यदि ।

ब्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥२१॥

क्षांती जें पुरुषा न थोर वचनें शत्रूहि कोपा धरी ।

तें कां अग्नि सगोत्र जें जरि सुहृद दिव्यौषधें कां करी ॥

दुष्टांहानि न सर्प भीतिद धनें काशास विद्या जरी

ब्रीडा जें भूषणें नकोत कविता जें काय राज्यें तरी ॥ २१ ॥

अंगी शांती असेल तर चिलखताची काय आवश्यकता,
क्रोध असेल तर त्या पेक्षां दुसरा शत्रू तो कोणता ? जिवलग
मित्र असतील तर दिव्यौषधाची काय प्रतिष्ठा ? नातेवाईक
असतील तर निराळा अग्नि काशास हवा ? दुर्जन असतील तर
त्या पेक्षां सर्प तो अधिक काय करणार ? निर्मल विद्या असेल
तर त्यापुढें द्रव्याची काय थोरवी आहे ? दुष्कृत्यांची लाज
असेल तर भूषणें काय करावयाची ? आणि उत्तम कवित्वशक्ति
असेल तर राज्य तरी काय किंमतीचें ? २१

दाक्षिण्यं स्वजन दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने ।

प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ॥

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता ।

ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेवलोकस्थितिः ॥२२॥

आत्तांची बहु भाड सेवकजनीं कारुण्य विद्वजनीं ।

निष्ठापथ्य शठत्व दुर्जनजनीं संतोष कीं सज्जनीं ॥

डंका शत्रूजनीं क्षमा गुरुजनीं नारी जनीं धूर्तता ।

ज्यांची हे स्थिति ज्यापरीस असती ते शाहणे तत्त्वतां ॥२२॥

आप्तसोयरे यांचेवद्दल आगत्य, आश्रितावर दया, दुर्जना-
विषयी शठपणा, सज्जनांबरोबर सभ्य वागणूक, राजाशीं नम्रता
विद्वज्जनांशीं आर्जव, शत्रूपाशीं शौर्य, वडील आणि श्रेष्ठ यां-
विषयी सहिष्णुता, स्त्रियापाशीं धूर्तता, याप्रमाणे जे पुरुष
व्यवहारकलानिपुण असतांत त्यांचे वरच लोकांची स्थिति
अवलंबून असते. २२

ज्याड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं ।

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ॥

चित्तं प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं ।

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥२३॥

खरें वचन बोलवी जडपणास कीं मानवी ।

मनोनातिस डोलवी दुरित मारुनी चालवी ॥

मनीं सुख अमोलवी यश जगत्रयीं काळवी ।

अनेक गुण पालवी सुजनसंगती झूलवी ॥२३॥

सज्जनांची संगत काय बरें देत नाहीं ? ही संगत बुद्धीचें
जाड्य नाहीसें करितें, वाणीत सत्यता, अभिमान वाढवितें,
पापाचा नाश करितें, चित्त प्रसन्न करितें आणि दशदिशांत
कीर्तीचा विस्तार करिते. २३

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरागरणजं भयम् ॥२४॥

ज्यांचें असे पुण्य कीं सावनाश ।
 विशेषें जरीं गोमती ते कवशाश ।
 ज्यांचा यशोदेह आकल्प राहे ।
 जराभृत्युवार्ता ज्यांला न साहे ॥२४॥

अनुक्रम.....
 विभाग.....
 क्र.ं.....
 नं. दि.....

प्रतिभावान आणि कलानिपुण कवींचा नेहमी उत्कर्षच
 होत असतो. कारण कीर्तिरूप अशा त्यांच्या शरीराला जरेचें
 वा मरणाचें भयच नसतें ! २४

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः ।
 स्निग्धं मित्रमवंचकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ॥
 आकारो रुचिरः स्थिश्च विभवो विद्यावदातं मुखं ।
 तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदरौ संप्राप्यते देहिना ॥२५॥

व्हावा पुत्र सुवर्तनी पतिरता कांता कृपातत्पर ।

स्वामी स्निग्ध सहृद् व्यथा न हृदयीं निर्वचनीं किंकर ॥

वांधा सुंदर वैभव स्थिर तसें विद्याविशोभी मुख ।

केला दुष्कृतहारि तुष्ट हरि त्यां हें सर्व लाभे सुख ॥२५॥

सदाचरणी पुत्र, सद्गुणी पत्नी, सुप्रसन्न धनी, जिवलग
 मित्र, प्रामाणिक चाकर, क्लेशरहित मन, सुंदर रूप, स्थिर
 संपत्ति, विद्येनें अलंकृत असें मुख, इतक्या गोष्टीं, आपत्तिचा
 नाश करणारा जगत्पति हरि ज्यावर प्रसन्न आहे अशा प्राण्यास
 प्राप्त होतात. २५

प्राणाघातानिवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं ।

काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथांमूकभावःपरेषाम् ॥

तृष्णातोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा ।

सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामर्षेपन्थाः ॥२६॥

वाणी सरी दान बरें अहिंसा ।

नसे परद्रव्यसतीपिपासा ॥

दया अतृष्णा नतिभाव जो कां ।

सन्मार्ग हा धोपट सर्व लोकां ॥२६॥

क्रोणाची हिंसा न करणें, परक्यांच्या धनावहल आसक्ति नसणें, सत्य भाषण, शक्तिनुसार धर्म करणें, परस्त्रि वहल मौन तृष्णा-प्रवाहाला रोधणें, गुरुविषयी नम्रता, आणि सर्व प्राण्यांवर दया या गोष्टी पुण्याकडे नेणाऱ्या आहेत असं सर्व शास्त्रांचें मत आहे. २६

आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः ।

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ॥

विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिमहन्त्यमानाः ।

प्रारब्धमुत्तमजन्ता न परित्यजन्ति ॥ २७ ॥

आरंभिताति खलु विघ्नभयेन न येती ।

विघ्नैः स्वकार्यं तरि मध्यम सोडिताती ॥

केलें जरी बहुत जर्जर विघ्नघातें ।

प्रारब्ध उत्तमजनीं न विसंब्रिजेतें ॥२७॥

दुर्बल लोक विघ्नाच्या भयास्तव कार्यच आरंभीत नाहीत, मध्यम वृत्तीचे लोक आरंभ करितांत पण विघ्न आले तर कार्य अर्धवटच टाकून देतात, पण खंबीर मनाचें पुरुषांमध्ये शतशः विघ्नें आली तरी कार्य अपुरें कधींहि ठेवीत नाहीत. २७

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभंगं प्यसुकर ।

त्वसंतौ नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ॥

विपशुचैः स्थेयं पद्मनुविधेयं च महतां ।

सतां केनोद्दिष्ट विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥३८॥

सुनीतिपथ सेवणें मलिन कर्म मानेच ना ।

घडों मरण नावडे खलजनांप्रति प्रार्थना ॥

विपत्तिसमयीं वर प्रकटवीच ना दीनता ।

भल्यांविण असिब्रतें करूं शकेल हो कोणता ॥२८॥

सर्वांशीं प्रिय आणि न्याय असं धोरण, प्राणसंकटी पाप न करणें, नीचांची प्रार्थना न करणें, मित्र दरिद्री असतां त्याचेंपाशीं याचना न करणें, विपत्तीतहि धिमेपणाणें वागणें, आणि थोरांचे मार्गानें जाणे जसे तरवारीच्या धारेप्रमाणें अत्यंत कठीण व्रत सज्जनांस कुणी बरें शिकविलें आहे ? २८

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दश-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ॥

मत्तेभेद्रविभिन्नकुंभकवलग्रासैकवद्द्रस्पृहः ।

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरःकेसरी ॥२९॥

झाला क्षीण बहू क्षुधेस्तव जरी कीं व्यापिला वार्धकें ।

आली कष्टदशा घडो मरणही कीं तेज गेलें निकें ॥

ऐसाही मृगराज जीर्ण तृण तो भक्षील कीं काय हा ।

शौयें भेदुनि हस्तिमस्तक शुभग्रासींच ज्याला स्पृहा ॥२९॥

सिंह जरी क्षुधेनें कितीहि दुर्बल झाला, वार्धक्यानें जरी शोडावला, त्याची गात्रें जरी शिथिल झाली, कष्ट दशा येऊन तो तेजोहीन झाला, फार काय प्राणजरी जाऊं लागले तरी तो मानी सिंह मदींन्मत्त गजास मारून त्याच्या ग्रासाविषयींच इच्छा धरील, तो कधीं वाळलेले गवत खाईल काय ? कधींहि नाही ! मानी पुरुष संकटकालीहि तुच्छ कार्य करण्यास प्रवृत्त होत नाही. २९

स्वल्पं स्नायुवसावशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थि गोः ।

श्वा लब्ध्वा परितोषमेतिनतुतत्तस्यक्षुधाशांतये ॥

सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपित्यक्त्वानिहन्तिद्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपिवाञ्छतिजनः सत्वानुरूपंफलम् ॥३०॥

मलिन रुधिरमांसा वेगळें हाड दैवें ।

अवचट मिळतां तें श्रान संतोष पावें ॥

क्षुधितहि गजहंता जंबुकातें न मारी ।

अवसरि समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ॥३०॥

मांसरहित, स्नायु व चरबी अवशेष राहिलेले, असें वैलाचें लहानसें हाडूक चघळावयांस मिळाले तरी कुत्रा संतुष्ट होतो. त्याचे पासून त्याची क्षुधा शमन होते असेहि नाही. पण तेव सिंहाचें पहा. तो संकटांत असला तरी जवळच्या कोल्यास टाकून हत्तीलाच मारतो. ३०

थोडक्यांत सर्व प्राणी आपआपल्या सामर्थ्याप्रमाणें फळ इच्छितात.

लांडगूलचालनमधश्चरणावपातं ।

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ॥

श्वा पिण्डदस्यकरुते गजपुण्डग्वस्तु ।

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥३१॥

तें श्रान एक तुकड्यास्तव चार नाना ।

दावी घन्यास जठरार्थ कसें पहाना ॥

दे आळवूनि जरि हास्तिप बापभाई ।

घेतोच घांस गजराज कशी बटाई ॥३१॥

कुत्रा हा अन्न देणाऱ्याच्या पुढें आपलें शेंपूट हालवितो, पाय आपटतो, भूमीवर पडून तोंडवेंगाडतो, पोटा दाखवितो, पण श्रेष्ठ हत्ती गंभीर मुद्रेने पाहतो आणि शेकडों उत्तम भाषणांच्या प्रार्थना करवून घेऊन नंतर ग्रास खातो. ३१

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः सुमुन्नतिम् ॥३२॥

उपजणें मरणें न चुकें नरा ।

फिरत नित्य असें भवभोंवरा ॥

उपजला तरि तोचि मला गमे ।

कुलसमुन्नाते ज्यास्तव घे रमे ॥३२॥

चक्राप्रमाणें फिरणाच्या या संसारांत मरुन पुनः जन्मास कोण येत नाही ? सर्वच येतात. पण त्यांत पुरुषार्थ तो काय? ज्याच्यामुळें वंश मोठेपणास चढतो तोच पुरुष जन्माला आला म्हणावयाचा ! ३२

कुसुमस्तवकस्येव द्वी वृत्तिर्मनस्विनः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ३३ ॥

पुष्पापरी दोपरिचीच साची ।

हे वृत्ति संभावित जे त्यांची ॥

लोकांचिये एक शिरीं वसावें ।

वनींच कों एक सुकोनि जावें ॥ ३३ ॥

मानी पुरुषांची पुष्पगुच्छाप्रमाणें दोन प्रकारची स्थिति असते. सर्वांच्या मस्तकावर राहणे ही एक किंवा रानातल्या रानांतच कोमेजून जाणें ही दुसरी [उपेक्षा होणें] ३३

संत्यन्येऽपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चषा-

स्तान्प्रत्येष विशेष विक्रमरुचीराहुर्नवैरायते ॥

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ ।

भ्रान्तः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षविशेषाकृतिः ॥ ३४ ॥

शनि-बुध-कुज-देवाचार्य-शुक्रादिकांतें ।

असमवळ म्हणोनि राहु टाकी त्यांतें ॥

आशिरहि जार झाला ग्रासितो सूर्यचंद्रा ।

म्हणउनि पुरुषार्थी तो न सोडी स्वमुद्रा ॥ ३४ ॥

दानवांचा अधिपति, पराक्रमानें तळपणारा आणि ज्याचें शिर मात्र शिल्लक आहे असा हा राहु आकाशांत अनेक मोठ-मोठे ग्रह असतांना त्यांच्याशी वैर न करिता, पर्व दिवशीं (अमावस्या व पौर्णिमेस) महा तेजस्वी असें सूर्य व चंद्र यांस ग्रासून टाकतो. ऋण, हत्या, वैर ही तीन कुणासहि चुकत नाहीत असें जें म्हणतात तें खरें ! ३४

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां ।
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते ॥
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा ।
दहह महतां निस्सीमानश्चरित्रिविभूतयः ॥ ३५ ॥

वाहि महीतें स्वशिरी फणीश तो ।

तयास पाठीवरि कूर्म वाहतो ॥

समुद्र घे त्यासहि मांडियेवरी ।

थोराचि हे थोरिव जाण यापरी ॥ ३५ ॥

सर्व विश्व, शेष आपल्या फण्यावर वाहतो, त्या शेषाला कूर्म आपल्या पाठीवर धारण करतो, आणि त्या कूर्माला समुद्र आपल्या पोटांत सहज आश्रय देतो. थोरांच्या कृति अगम्य आहेत ! ३५

वरं पक्षच्छेदः संपदमघवन्मुक्तकुलिश ।
प्रहारैरुद्रच्छब्दहलदहनोद्गारगुरुभिः ॥
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे ।
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ३६ ॥

मरावें कीं होतें सुरपातिस देऊनि झगडा ।

प्रहारें वज्राच्या करुनि धरणी इंगळसडा ॥

पित्यातें संग्रामीं त्यजुनि भय निःशंक फिरणें ।

नव्हे त्या मैनाका उचित जलधीमाजि वसणें ॥ ३६ ॥

आपला पिता [हिमालय] संकटांत सांपडला असता त्याची पंवा न करितां केवळ स्वसंरक्षणार्थ आपण समुद्रांत जाऊन लपून वसणें मैनाक पर्वताला अगदीं योग्य नव्हे, त्या पेशां ज्याच्यातून प्रचंड ज्वाला निघत आहेत अशा इंद्राच्या वज्रानें पंख तुटलेले बरें. ३६

यदचेतनोऽपिपादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकांतः
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥३७॥

क्रोधें जळें मणि अचेतन सूर्यकांत ।

ज्या लागतांच दिनगायकपादघात ॥

संभावितांत गणना पहिली ज्याची ।

साहेल तो पण कशीं शठता दुज्याची ॥ ३७ ॥

निर्जांवि असा सूर्यकांतमणि सूर्याचा पादस्पर्श होताच पेटतां [भडकतो], मग एखाद्या तेजस्वी पुरुषाचा अपमान झाला तर तो गप्प वसेल काय ? ३७

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३८ ॥

सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा ।

मारी त्याला जो करी मत्त मोठा ॥

तेजस्वी जे वृत्ति ऐशीच त्यांची ।

तेथें नाहीं चाड कांहीं वयाची ॥ ३८ ॥

मदस्त्रावानें ज्यांची गंडस्थळें मलीन झाली आहेत अशा मदोन्मत्त हत्तीवर सिंहाचा बच्चा झडप घालतो. पराक्रमी लोकांचा तो स्वभावच आहे. त्यांच्या तेजास वयाची गरज नाहीं ! ३८

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतां ।
 शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सद्व्यतां वन्हिना ॥
 शौर्ये वैरिणि वज्रमाशुनिपतत्वर्थोस्तु नः केवलं ।
 येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥३९॥

राहो जाति रसातलीं सगुण हे राहोत ते खाल्ते ।

शैलाग्राहुनि शील सत्वर पडो सौजन्य अर्णीत ते ॥

शूरत्वावरि आदळो अशनिका हें सर्वही नावडे ।

अर्थप्राप्ति असो निरंतर मला त्याचीण हें वापुडे ॥ ३९ ॥

आमची जात रसातळास जावो, सगुण त्याच्याहि खाली
 जावोत, सदाचारांचा कडेलोट होवो, कुलीन पणास आग
 लागो, शौर्यावर वज्राघात होवो, इतक्या गोष्टी घडल्या तरी
 चिंता नाही पण आह्मांस द्रव्य मिळो, म्हणजे झाले ! कारण
 द्रव्याशिवाय इतर सर्व गुण कस्पटाप्रमाणे आहेत. ३९

तान्दीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म ।

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ॥

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषःसएव ।

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ४० ॥

तीं इंद्रिये सकल कर्महि धी तशीं हें ।

अव्याहता वचन ते नर तोचि आहे ॥

उष्मा नरा जरि धनोद्भव एक नाही ।

अन्य क्षणांत तरि होय विचित्र पाहीं ॥ ४० ॥

संपत्ति असतानां जीं इंद्रिये, जीं कर्मे, जीं बुद्धी आणि जो
 भाषण प्रकार असतो तो सर्व पुढें कायम असतानां केवळ
 पैशाचा उवारा संपल्यामुळें तोच पुरुष क्षणांत कवडी माल
 ठरतो हें केवढें आश्चर्य ! द्रव्य आहे तर सर्व आहे. ४०

यस्याति वित्तं स नरः कुलीनः।
 स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः॥
 स एव वक्ता स च दर्शनीयः।
 सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ति ॥४१॥

असें जयाला धन तोचि पंडित ।
 कुलीन तो तोचि गुणी बहुश्रुत ॥
 तो मान्य तो सुंदर तो विचक्षण ।
 धनाश्रयें राहति सर्वही गुण ॥ ४१ ॥

ज्याच्यापाशीं द्रव्य आहे तोच लोकांत कुलीन, तोच पंडित
 तोच बहुश्रुत, तोच गुणज्ञ, तोच वक्ता आणि दर्शनीय ठरतो.
 थोडक्यांत सर्व गुण कांचनाचा आश्रय करितांत. ४१

दौर्मन्व्यान्वृपतिर्विनश्यति यतिः संगत्सुतो लालनः।
 द्विप्रोन्ध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ॥
 ष्ठीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया ।
 न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥४२॥

दुर्मंत्रें नृप संगतिस्तव यती कीं पुत्रही लालनें ।
 वेदानध्ययनें द्विजातिकुल दुष्पुत्रें खलाराधनें ॥
 नासे शील न पाहतां कृषि मदे या लाज मद्यें फुका ॥
 शाळ्यें मित्रापणा प्रवास गमनें स्नेह प्रमादे रका ॥ ४२ ॥

राजा वाईट प्रधानाच्या योगानें बुडतो, साधु विषय
 लोभानें, मुलगा लाडानें, ब्राह्मण अध्ययन न केल्यानें, कुळ
 वाईट पुत्रानें, सुस्वभाव नीच सेवेनें, लज्जा मद्यपानानें, शेत
 लक्ष न दिल्यामुळे, स्नेह प्रवासाने, मैत्री प्रेम केल्यानें, ऐश्वर्य
 अन्यायानें, आणि धन अव्हेर केल्यानें अथवा गैरसावधपणानें
 याप्रकारे करून या गोष्टी नाशास पावतात. ४२

दानं भोगो नाशस्त्रिस्तो गतयो भवन्ति वितस्य ।
यो न ददादि न भूङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥४३॥

द्रव्यास हे गमतमार्ग यथावकाश ।

कों दान भोग अथवा तिसरा विनाश ॥

जो येथ दान आणि भोग करी न देही ।

त्याच्या घनासि मग केवल नाश पाहीं ॥ ४३ ॥

द्रव्याच्या तीन गति आहेत. दान, भोग आणि नाश. या पैकीं जों पहिल्या दोहोचा अनादर करतो म्हणजे कोणास द्रव्य देत नाही व त्याचा आपणहि उपयोग घेत नाही त्याच्या द्रव्याची अर्थात तिसरी गति [नाश] होतें ! ४३

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो ।

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ॥

कलाशेषश्चन्द्र सुरतमृदिता बालललना ।

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चरिषु नृपाः ॥४४॥

शाणोल्लेख ज्या असा मणि रणीं जो वीर घायाळला ।

संभोगें शिणली अशीं नव वधू हस्ती न मस्तावला ॥

ज्यांची स्वच्छ शरदतूंत पुलिनें त्या निम्नगा चंद्रही ।

बीजेचा प्रभु पात्रदत्तधन जो हे शोभती सर्वही ॥ ४४ ॥

झिलई येण्याकरितां सहाणेवर घांसलेला हिरा, जखमी पुरुष मदस्रवानें क्षीण झालेला हत्ती, शरदऋतूंत आसरलेल्या नद्या, प्रतिपदेचा चंद्र, रतिश्रमानें म्लान झालेली तरुणी, याचकांस दान देऊन धनहीन झालेले राजें, हें सर्व सत्कर्मी क्षीण झाल्या मुळें त्यांचा हा क्षीणपणा संपन्नतेपेक्षाहि अधिक शोभतो. ४४

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये ।

स पश्चात्संपूर्णो गणयति धरित्रीं नृणसमाम् ॥

अतश्चानैकांत्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिना ।
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ४५ ॥

दुबालिकेंत पसा यत्र इच्छितो ।

प्रभुपर्णी धरणी तृण मानितो ॥

ह्यणुनियां कृपणत्व उदारता ।

घडतसे समयोचित तत्वतां ॥ ४५ ॥

जो पूर्वीं दारिद्र्यानें पीडल्यामुळें सातूचा कोंडा तरी मिळो, अशी इच्छा करित असतो तोचपुढें श्रीमंत झाल्यावर संपूर्ण पृथ्वी तृणवत् मानतो. कारण पदार्थांच्या ठिकाणी मोठेपणा किंवा लघुत्व हे असत नाहीं तर मनुष्याची स्थिति जशी असेल त्या मानानें तें कमी जास्ती होत असतें. ४५

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां ।

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ॥

तस्मिंश्च सम्यगनिशं परितुष्यमाणे ।

नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४६ ॥

प्रजा हाच कीं वत्स भूधेनुकेंचा ।

नृपा तूं करीं सर्व सांभाळ याचा ॥

स्ववत्साचिया जाण वात्सल्ययोगें ।

अभीष्टार्थ देईल हे भूमि वेगें ॥ ४६ ॥

हे राजा, या पृथ्वीरूपी गाईचें जर दूध तूं काढूं इच्छित असशील तर वासराप्रमाणे असलेल्या या प्रजेचें पालन कर. कारण हें प्रजारूपी वासरुं संतुष्ट झाले ह्यणजे विविधप्रकारच्या फलांनीं ही पृथ्वी कल्पलतेप्रमाणें नेहमी इच्छा पूर्ण करिते. ४६

सत्यानृता च पुरुषा प्रियवादिनीच ।

हिंसा दयालुपि चार्थपरा वदान्या ॥

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च ।

वेश्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४७ ॥

केव्हां सत्य वदे वदे अनृतही केव्हां वदे गोडही ।

केव्हां अप्रियही दयाळुहि असे केव्हां करी घातही ॥

जोडी अर्थही जे यथेष्ट समयीं कीं वेचही आदरी ।

ऐशीं हे नृपनीति भासत असे वारांगनेचे परी ॥ ४७ ॥

कधीं खरें तर कधीं कठोर तर कधीं गोड बोलणारी, कधीं निर्दय तर कधीं दयाळु; कधीं लोभी तर कधीं उदार; कधीं खर्चिक तर कधीं संग्रह करणारी; अशी वारांगने प्रमाणें राजनीतीची प्रसंगानुसार अनेक रूपे होतात. ४७

आज्ञा कीर्तिःपालनं ब्राह्मणानां ।

दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ॥

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः ।

कोर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४८ ॥

आज्ञा यश त्राण महीसुरांचे ।

दान स्वमित्रावन भोग साचे ॥

साहा न अंगी गुण ज्यांचिया तें ।

किमर्थ जाती नृपसंश्रयार्ते ॥ ४८ ॥

आज्ञेची अंमलबजावणी करणे; कीर्ति संपादन करणे; ब्राह्मणांचे पालन करणे; दान, भोग आणि मित्रांचे संरक्षण; या साही गोष्टी ज्यांचें हातून घडल्या नाहींत त्यांनीं राजाश्रय घेण्यांत काय अर्थ आहे ? ४८

यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं ।

तत्प्राप्नोति मरुस्थलेपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् ॥

तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः ।

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृण्हाति तुल्यं जलम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मदानं लिहिलें ललाटफलकीं जें द्रव्य ज्याला जसे ।

तें लाघे मरुमंडळीं आधिकता मेरुस गेल्या नसे ॥

सेवीं धैर्य धनाढ्य त्यांप्रति वृथा दावूं नको दीनता ।

कृपीं कीं जलधींत कुंभ जल घे माईल तें तत्त्वतां ॥ ४९ ॥

ब्रह्मदेवानें आपल्या कपाळीं जितकें द्रव्य लिहिलें असेल,
तितकें एखाद्या भिकार देशांत गेले असतांही मिळेल. मेरुपर्वता-
वर गेल्यासहि त्या पेशां जास्त मिळणार नाहीं ! ह्मणून हे
मानवा, धैर्य धर. द्रव्याच्या आशेस लागून श्रीमंतापुढें लाचार
होऊ नकोस. कारण पोहरा विहीरीत सोडला वा समुद्रांत
सोडला तरी तो दोन्ही ठिकाणी सारखेच पाणी घेणार ! ४९

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः ।

किमम्भोद वरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥५०॥

आधार तूं केवळ चातकातें ।

कोणास हें स्पष्ट दिसे न नातें ॥

कां पाहसी अंबुद वाट कांनीं ।

यावी अशी आमचि दीनवाणी ॥ ५० ॥

हे मेघा, चातक पक्षाचा खरा आधार तूच आहेस हे
कोणास ठाऊक नाहीं ? तर मग आमच्या दीन भाषणाची
वाट कां पाहतोस सांग बरे ! ५०

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता ।

मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ॥

केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा ।

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ५१

ऐकें चातक सावधान करूनी चित्ता सख्या वैखरी ।

आकाशीं असती पशोद बहु तैसे सर्व नाहीं परी ॥

कांहीं वृष्टि करोनि पोषिति धरा कांहीं वृथा गर्जति ।

ज्यां ज्यां पाहसि दीनभाषणिं नको प्रार्थूंच सर्वांप्रती ॥ ५१ ॥

हे मित्रा चातका, क्षणभर चित्त स्थिर करून मी सांगतो एवढें श्रवण कर. आकाशांत अनेक मेघ आहेत; परंतु सर्वच सारखे नाहीत. कांहीं वृष्टीनीं भूमंडळ गार करून टाकितान्त व कांहीं शुष्क गर्जना मात्र करितात ! म्हणून हे चातका, तूं जो दिसेल त्याच्या पुढें उगीच दीन भाषणें करूं नकोस. ५१

अकरुणत्वमकारणविग्रहः ।

परधने परयोषिति च स्पृहा ॥

सुजनबंधुजनेष्वसहिष्णुता ।

प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ५२ ॥

फुका कोरडें वैर कीं निर्दयत्व ।

परस्त्री परद्रव्य हें मुख्य सत्व ॥

अनिष्टत्व चिंती सुहृद्रांधवांचें ।

स्वतःसिद्ध हे रूप पें दुर्जनांचें ॥ ५२ ॥

निर्दयता, विनाकारण कलह, परधन, परस्त्रि यावद्दल लोभ आणि सज्जन बंधुवर्ग इत्यादिकांचा मत्सर करणें हा दुष्टांचा स्वभाव आहे. ५२

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालङ्कृतोपि सन् ॥

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ५३ ॥

विद्यासमान्वितहि दुष्टपरि त्यजावा ।

त्याशीं वूधें न सहवास कधीं करावा ॥

ज्याच्या असे विमलही मणि उत्तमांगीं ।

तो सर्प काय न चढे खल अंतरंगीं ॥ ५३ ॥

दुर्जन जरी कितीही मोठा विद्वान असला तरी त्याचा त्यागच करावा; कां तर सर्प हा जरी मण्यानी शोभिवंत दिसत असला तरी भयंकर नाही काय ? त्याला दूरच ठेवला पाहिजे ! ५३

जाड्यं ज्हीमति गण्यते व्रतरुचौ दंभः शुचौ कैतवं ।
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ॥
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाकिताः ॥

लज्जेने जड दांभिक व्रतिपणें कापट्य शौचें गणी ।

शौचें निर्दय आर्जवें लडवड्या कीं दीन सद्भाषणीं ॥

मानेच्छा तरि मूर्ख कीं वडवड्या वक्ता निकामी भला ।

ऐसा तो गुण कोणता खलजनीं नाहीच जो निंदिला ॥ ५४ ॥

दुर्जन लोक मर्यादशीलास मूर्ख, व्रतस्थास दांभिक शुचिर्भूतास ठक, शूरास निर्दय, जितेंद्रियास अप्रबुद्ध, मधुर बोलणाऱ्यास दीन, तेजस्वी माणसास गर्विष्ठ, वक्त्यास वाचाल, शांत असणाऱ्यांस दुर्बल असें म्हणत असतांत. थोडक्यांत गुणवतांचा असा कोणता गुण आहे कीं जो दुर्जनांनीं निंदिला नाही? म्हणून शहाण्यानें दुर्जनाचा संग करूं नये. ५४

लोभश्चेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ।

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ॥

सौजन्यं यदि किं निजैः स्वमहिमायद्यस्ति किं मंडनैः ॥

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥५५॥

तें कां दुर्गुण लोभ जें पिशुनता जें कां महापातकें ।

काशाला तप सत्य जें मन शुचें जें कां सुतीर्थोदकें ॥

काशाला जन जें भलेपण असे कां भूषण कीर्ति जें ।

साद्विद्या जरि कां धनें मरण दुष्कीर्ति लोकींच जें ॥ ५५ ॥

लोभ जर असेल तर त्या पेक्षां दुसरा दुर्गुण. तो कोणता हवा ? दुष्टपणा आहे तर त्याहून दुसरे पाप ते कोणते ? सत्यव्रत असेल तर त्याहून दुसरे तप कोणते ? मन शुद्ध आहे तर दुसरें तीर्थ कशास हवें ? सज्जनपणा आहे तर आप्तांचे काय कारण ? कीर्ति आहे तर दागिन्याची काय गरज ? चांगली विद्या असेल तर धनाची काय प्रतिष्ठा ? आणि अपकीर्ति व मृत्यु यांत काय फरक ? ५५

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी ।

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो ।

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥५६॥

चंद्राला दिवसां प्रकाश नसणें ये कामिनीला जरा ।

पद्मावीण जलें निरक्षरमुखीं जो नेटका गोजिरा ॥

दात्याला धनलोभ नित्य वसतें दारिद्र्य विद्वज्जनीं ।

दुष्टाचा पगडा महीपतिगृहीं हीं सात शल्यें मनीं ॥ ५६ ॥

दिवसां निस्तेज झालेला चंद्र, तारुण्य नष्ट झालेली कामिनी कमलहानि सरोवर, निरक्षर सुंदर मुख, द्रव्यलोभी राजा, विपत्ति ग्रस्त सज्जन व राजगृहांत दुर्जनांचा प्रवेश या सात गोष्टी पाहून माझ्या मनाला फार खेद होतो. ५६

न कश्चिच्चंडकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ॥

होतारमपि जुव्हानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ५७ ॥

झणीं विसंवाल महीपतीला ।

स्वकीय कोणचि नसे त्याच्या ॥

अध्वर्यु हो कीं यजमान त्यात ।

हुताश जाळी धरितांच हातें ॥ ५७ ॥

तीव्र कोपिष्ट जे राजें त्यास आपला असा कोणी
नाहीं. होमकर्त्याचा होमकालींहि अग्नीस स्पर्श झाला असतां
तो त्यास भाजल्याशिवाय रहात नाही. ५७

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा ।

धृष्टः पार्श्वे प्रभवति तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ॥

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ५८ ॥

मौनें मूक दिसे वदे तरि महावाचाल पार्श्वीं फिरे ।

तेव्हां धीट तसा त्रिकेकच नसे जें चालतां अंतरे ॥

क्षांतीनें तरि भ्याड शांति न धरी तें गांवडा यापरी ।

सेवाधर्म असा अगाध कथिला हा जाण योगीश्वरीं ॥ ५८ ॥

गप्प बसल्यास मुख दुर्बल, बोलका असल्यास बडबड्या,
सलगीनें वागल्यास दांडगा, दूर राहिल्यास अप्रौढ, सहनशील
असल्यास भिन्ना, सहन न केल्यास हलकट, एकंदरीत चाक्र-
रीचा संबंध फार अवघड ! त्याचें तत्व योग्यासहि कळणे
कठीण आहे. ५८

उभ्दासिताखिलखलस्य विशृंखलस्य ।

प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ॥

दैवाद्वासाविभवस्य गुणद्विषोऽस्य ।

नीचस्य गोचरगतैः सुखमाप्यते कैः ॥ ५९ ॥

ज्या आवडेत खळ आपणही तसाच ।

दुर्वृत्त फार निरपत्रप दुष्ट नीच ॥

आलें त्यासी जरि वैभव दैवयोगें ।

नांदें त्यास्तव मुखें मग कोण सांगें ॥ ५९ ॥

दुर्जनांचा आश्रयदाता, स्वैरवर्तनी, स्वतःची दुष्कर्म विसर-
लेला, केवळ दैवयोगाने मोठ्या वैभवास चढलेला, सगुणांचा
द्वेषा, असा जो नीच त्याच्या सहवासाने कोणाला बरे मुख
मिळणार आहे? ५९

आरंभगुर्वी क्षयिणी क्रमेण ।
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ॥
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना ।
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

आरंभी जे फार शेखीं न कांहीं ।

आधी थोडी जे क्रमें फार पार्हीं ॥

छाया पूर्वार्धा परार्धा दिनाची ।

तैशी मैत्री दुर्जनांची भल्यांची ॥ ६० ॥

दुर्जनाच्या व सज्जनांच्या मैत्रीमध्ये सकाळच्या व दुपार-
च्या सांजली सारखा फरक असतो. पहिली [सकाळची]
आरंभी विशाल पण पुढे लहान होत जाणारी तर दुसरी
[दुपारची] आरंभी लहान पण पुढे विशाल होत जाणारी ! ६०

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

तृणें मृगाला सलिलें झणाला ।

संतोष हे वृत्ति महाजनाला ॥

तयास निष्कारण सिद्ध वैरी ।

किरात केवर्तक दुष्ट भारी ॥ ६१ ॥

मृग, मत्स्य आणि सज्जन हे गवत, पाणी व संतोष या
वृत्ती यावर निर्वाह करीत असतां त्यांस पारधी, कोळी आणि
दुर्जन या जगांत विनाकारण छळतांत. ६१

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता ।
 विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ॥
 भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले ।
 ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥६२

वाञ्छा सज्जनसंगमें गुरुकुलीं वंदावता नम्रता ।

निंदेचें भय तुष्टता परगुणीं स्वस्त्रीमुखीं लुब्धता ॥

विद्याभ्यास महेशभक्ति खलसंसर्गीं अनासक्तता ।

चिन्ता जय या गुणांस निधि जे त्यां वंदिजे तत्वतां ॥६२॥

सज्जनाच्या सहवासाची ओढ, परगुणावर प्रीति, आई,
 बाप, वडील इत्यादिकांचें ठायीं नम्रता, विद्येचें व्यसन, आप-
 न्या पत्नीच्या ठायींच प्रीति, लोकापवादाचे भय, शंकराचें
 यीं भक्ति, इंद्रियदमना विषयी दक्षता आणि दुष्टांचे सह-
 वासापासून अलिप्त राहणे असे निर्मळ गुण ज्यांचें ठिकाणी
 आहेत त्या श्रेष्ठ पुरुषांस नमस्कार असो. ६२

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ।

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥

यशासि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ ।

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

विपत्कार्त्वीं धैर्यं प्रभुपणिं साहिष्णुत्वं ब्रवीं ।

सभे पांडित्याच्चा प्रसरं समरीं शौर्यं मिरवे ॥

स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति विद्याव्यसन जे ।

तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जें ॥६३॥

संकटसमयीं धैर्य, वैभवाच्या कार्त्वीं क्षमा, सभेंत समयोचित
 भाषण, युद्धांत पराक्रम, यशाविषयीं इच्छा, ज्ञानाचें व्यसन
 या गोष्टी थोर पुरुषांच्या स्वभावातच असतांत ६३

दुर्जनांचा आश्रयदाता, स्वैरवर्तनी, स्वतःची दुष्कर्म विसर-
लेला, केवळ दैवयोगाने मोठ्या वैभवास चढलेला, सगुणांचा
द्वेषा, असा जो नीच त्याच्या सहवासाने कोणाला बरे सुख
मिळणार आहे? ५९

आरंभगुर्वी क्षयिणी क्रमेण ।
लध्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ॥
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना ।
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

आरंभी जे फार शेखीं न कांहीं ।
आधीं थोडी जे क्रमें फार पाहीं ॥
छाया पूर्वार्धा परार्धा दिनाची ।
तैशी मैत्री दुर्जनांची भल्यांची ॥ ६० ॥

दुर्जनाच्या व सज्जनांच्या मैत्रीमध्ये सकाळच्या व दुपार-
च्या सांजली सारखा फरक असतो. पहिली [सकाळची]
आरंभी विशाल पण पुढे लहान होत जाणारी तर दुसरी
[दुपारची] आरंभी लहान पण पुढे विशाल होत जाणारी ! ६०

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

तृणें मृगाला सलिलें झपाळा ।
संतोष हे वृत्ति महाजनाला ॥
तयास निष्कारण सिद्ध वैरी ।
किरात केवर्तक दुष्ट भारी ॥ ६१ ॥

मृग, मत्स्य आणि सज्जन हे गवत, पाणी व संतोष या
वृत्ती यावर निर्वाह करीत असतां त्यांस पारधी, कोळी आणि
दुर्जन या जगांत विनाकारण छळतांत. ६१

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता ।
 विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ॥
 भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गशुक्तिः खले ।
 श्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥६२

वाञ्छा सज्जनसंगमै गुरुकुलीं वंदावता नम्रता ।

निंदेचै भय तुष्टता परगुणीं स्वस्त्रीमुखीं लुब्धता ॥

विद्याभ्यास महेशभक्ति खलसंसर्गीं अनासक्तता ।

चित्ताचा जय या गुणांस निधि जे त्यां वंदिजे तत्वतां ॥६२॥

सज्जनांच्या सहवासाची ओढ, परगुणावर प्रीति, आई,
 बाप, वृत्तील इत्यादिकांचे ठायीं नम्रता, विद्येचे व्यसन, आप-
 न्या पत्नीच्या ठायींच प्रीति, लोकापवादाचे भय, शंकराचे
 यीं भक्ति, इंद्रियदमना विषयी दक्षता आणि दुष्टांचे सह-
 वासापासून अलिप्त राहणे असे निर्मळ गुण ज्यांचे ठिकाणी
 आहेत त्या श्रेष्ठ पुरुषांस नमस्कार असो. ६२

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ।

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ॥

यशासि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ ।

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

विपत्कालीं धैर्यं प्रभुपणिं साहिष्णुत्वं व्रवे ।

सभे पांडित्याच्चा प्रसर समरीं शौर्यं मिरवे ॥

स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति विद्याव्यसन जे ।

तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥६३॥

संकटसमयीं धैर्य, वैभवाच्या कालीं क्षमा, सभेत समयोचित
 भाषण, युद्धांत पराक्रम, यशाविषयी इच्छा, ज्ञानाचे व्यसन
 या गोष्टी थोर पुरुषांच्या स्वभावातच असतात ६३

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संश्रमविधिः ।
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ॥
 अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः ।
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ६४ ॥

दे दान गुप्त उपकार करी न बोले ।

मानी प्रमोद जरि मान्य घरास आले ॥

ठावी न गर्व विभवे गुण घे पराचे ।

खड्गाप्रतुल्य विषम व्रत हें भल्याचे ॥ ६४ ॥

बोभाटा न करितां दान करणें, कोणी घरी आला असतां
 त्याचा सत्कार करणें, दुसऱ्याचें हित केले असताहि त्याची
 वाच्यता न करणें, उपकाराची जाहिरात चारचौघात न दाख-
 विणे; संपत्तीचा गर्व न बाहणें व ज्यांत कोणाचा उपर्मद नाई
 अशा दुसऱ्याच्या चांगल्या गोष्टी बोलणें; असें हें तरवारीच्या
 धारेप्रमाणें अत्यंत कठीण व्रत सज्जनास कोणी वरें शिकविले ?
 कोणीहि नाही; हा त्यांचा स्वभावच होय ! ६४

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता ।
 मुखे सत्या वाणी विजयिभुजयोर्वीर्यमतुलम् ॥
 हृदि स्वस्था वृत्तिः श्रुतमधिगतैकव्रतफलम् ।
 विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ६५ ॥

करीं साजे त्याग श्रवणयुगळीं सच्यछूण जें ।

मुखीं सत्य स्वेच्छाचरण विलसे शौर्यहि भुजें ॥

स्वशीर्षे थोराला नमन विभवावांचुनि पहा ।

भल्याचा कीं स्वाभाविक शुभ अलंकारविधि हा ॥ ६५ ॥

हातानें दान करणें, स्वशीर्षानें श्रेष्ठास वंदन करणें, सत्य
 भाषण, जयशाली वाहूंचे ठायी अतुल पराक्रम, हृदयांत

गांभीर्य, एक निष्ठता हेच ज्याचें फल असें शास्त्राध्ययन, हे इतर सर्व ऐश्वर्यावांचून असणारे सज्जनांचें भूषण होय. ६५

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६६ ॥

संपत्काळीं मारद्वें सज्जनांचीं ।

होतीं चित्तें जाति पंकेरुहाचीं ॥

आपत्कालीं शैलही आदळो कां ।

धाकेना जो गाजवी धैर्यडंका ॥ ६६ ॥

भरभराटीच्या काळांत थोरांचे चित्त कमलाप्रमाणें नाजूक असते पण तेच विपत्तिच्या वेळीं मोठ्या पर्वतावरील शिलांच्या समुदायाप्रमाणें कठोर होते. ६६

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामाऽपि न ज्ञायते ।

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ॥

स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सन्मौक्तिकं जायते ।

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥६७॥

तोयाचें परि नांवही न उरतें संतत लोहावरी ।

तें भासे नलिनीदलावरि पहा सन्मौक्तिकाचें परी ॥

तें स्वातीस्तव आब्धिशुक्तिपुटकीं मोतीं घडे नेटके ।

जाणा उत्तममध्यमाधमदशा संसर्ग योगे टिके ॥ ६७॥

कडकडीत तापलेल्या लोखंडावर पाणी पडले असतां त्याचें नांवहि राहत नाही. तेच पाणी कमलिनीच्या पानावर पडलें असतां मोत्याप्रमाणें शोभते; आणि स्वाती नक्षत्री तेच पाणी समुद्राचें शिंपीत पडलें तर त्याचें उत्तम मोती बनतें. थोडक्यांत उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ हे गुण प्रायः संगतीच्या योगानें लागतात. ६७ !

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो ।
 यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ॥
 तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
 देतत्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६८ ॥

जो तोषवी स्वजनकास सुपुत्र तोच ।

जें दे पतीस सुख फार कलत्र तेंच ॥

जो एकरूप सुखदुःखपर्णी गडी तो ।

हा लाभ पूर्वसुकृतेविण केवि होतो ॥ ६८ ॥

जो आपल्या सदाचरणानें आईवापास सुख देतो तोच पुत्र
 खरा, जी सर्वकाल पतीचें हित चिंतीते तीच भार्या खरी,
 आणि श्रीमंतीच्या व गरिबीच्या प्रसंगीहि जो सारखेच वर्तन
 ठेवितो तोच खरा मित्र. पण जनहो, या तिन्ही गोष्टी जगांत
 पुण्यवंतासच प्राप्त होतांत ! इतरांस होत नाहींत. ६८

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः ।
 स्वार्थान्संपादयन्तो विततबहुतरारम्भयत्नाः परार्थे ॥
 क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्मुखान्दूषयन्तः ।
 सन्तःसाश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीया ॥ ६९ ॥

नम्रपणेंच सभेंत महोन्नत ते गुण वर्णुनियां अपराचे ।

सांगितल्याविण दाविती कौशल सर्वजगांप्रति जे स्वगुणांचें ॥

स्वार्थ परार्थहि साधिति जिंकिति शांतिवळे मुखरत्व खळाचें ।

संत महाभदुतभाजन यापरि सेवन कांण करीं न त्यांचे ॥ ६९ ॥

नम्रत्वानेंच मोठेपणा पावणारे, दुसऱ्याचें गुण वाखाणीत
 असतां आपले गुण प्रसिद्ध करणारे, आपल्या मनांतील स्वार्थ
 युक्तीनें संपादन करणारे, दुसऱ्यासाठी विस्तृत अशा अनेक
 कार्याविषयी झटणारे, आणि निंदाखूपी तिखट अक्षरांनी

त्राचाळ झालेल्या दुर्जनांच्या मुखांना क्षमेनेच लगाम घालणारे,
असे आश्चर्यकारक आचरणाचे सज्जन कोणास पूज्य नाहीत ? ६९

भवन्ति नम्रस्तरवः फलोद्गमैर्नैवाम्बुभिर्भूरिविलंबिनो घनाः ॥
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोप-
कारिणाम् ॥ ७० ॥

वृक्ष फार ल्याति फळभारें ।

लॉंबति जलट घेउनी नीरें ॥

थोर गर्व धरी विभवाचा ।

हा स्वभाव उपकारपरांचा ॥ ७० ॥

फलांच्या भाराने वृक्ष नम्र होतात, नव्या जलाने मेघहि
फार खाली येतात, तसेच सत्पुरुष अभ्युदय काली उन्मत्त न
होतां नम्रच होतात. परोपकारी जनांचा हा स्वभावच आहे! ७०

श्रोतं श्रुतेनैव न कुण्डलेन ।

दानेन पाणिर्नतु कङ्कणेन ॥

विभाति कायः करुणापराणां ।

परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ७१ ॥

श्रुतेचि कीं श्रोत्र न कुंडलानें ।

दानेंचि कीं पाणि न कंकणानें ॥

साजे तसा देहहि हा न आने ।

परोपकारेंचि न चंदनानें ॥ ७१ ॥

कान हे बहुश्रुतपणानेच शोभतात, नुसत्या कुंडलाने नव्हे,
हात दान करण्यानेच शोभतात; कंकणाने नव्हे, तसाच दर्याद्रि
पुरुषाचा देह परोपकारानेच शोभतो, चंदनाच्या उटीने
नव्हे ! ७१

पापान्निवारयति योजयते हिताय ।
 गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ॥
 आपद्गतं न च जहाति ददाति काले ।
 सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ७२ ॥

योजी हिताप्रति निवाहानि पापकर्म ।
 गुह्यं करोनि प्रकटी गुण तो स्वधर्म ॥
 दे आपणास असतां व्यसनीं त्यजिना ।
 सन्मित्रलक्षण असें वदताति जाणा ॥ ७२ ॥

वाईट कृत्यापासून जो निवृत्त करितो, हिताची काळजी वाहतो, दोष झाकून गुण प्रकट करितो, संकटांत सोडीत नाही आणि प्रसंगी मदत करितो तो खरा सन्मित्र होय, असे थोर लोक मानतात. ७२

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति ।
 चंद्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ॥
 नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति ।
 सन्तः स्वयं परहितेषु कृतोभियोगाः ॥ ७३ ॥

पद्मे प्रफुल्ल करितो सविता स्वयें हा ।
 रात्रीं विकास कुमुदांप्रति चंद्र दे हा ॥
 अप्रार्थिता जलद दे जल या जनाला ।
 मुक्तार्थ कीं परहितोत्सव सज्जनाच्या ॥ ७३ ॥

सूर्य आणि चंद्र हे कुणाच्याहि याचनेची अपेक्षा न करितां स्वतः होऊन अनुक्रमे कमलांच्या आणि कुमुदांच्या (शुभ्र कमलें, रात्र विकासी) समूहास प्रफुल्लित करितात. मेघहि प्रार्थना केली नसतांहि जलदान करितो. थोडक्यांत सज्जन आपण होऊन परहिता विषयीं काळजी वाहतांत. ७३

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये ।
 सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ॥
 तेऽपी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये ।
 ये विघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥७४॥

हे तों सत्पुरुष स्वकार्य त्यजिती अन्यार्थ संपादिती ।

हे तों मध्यम जे निजार्थ करिती अन्यार्थ ही साधिती ।

हे तों राक्षस जे स्वकार्यविषयीं अन्यार्थ विध्वंसिती ।

जे कां व्यर्थ परार्थहानि करिती ते कोण कीं दुर्मति ॥ ७४ ॥

स्वार्थ सोडून जें दुसऱ्या करितां झटतात तें सत्पुरुष होत.
 जें स्वार्थ साधून परक्यांच्या साठीं उद्योग करितांत तें सामान्य
 कोर्टांतलें लोक होत. जें स्वार्थासाठीं दुसऱ्याचें हित लाथाड-
 तांत तें मनुष्यरूपी राक्षस असे म्हणतां येईल; पण जें अकारण
 दुसऱ्याच्या हिताचा नाश करितांत त्यांना काय म्हणावें, हे
 मात्र कळत नाही! ७४

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखलाः ।

क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ॥

गंतुं पावकमुन्मनस्तदभवदृष्ट्वा तु मित्रापदं ।

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥७५॥

क्षीरानें दिधले स्वकीय गुणही निरास आत्माश्रयें ।

त्या क्षीरास हुताशनें श्रमवितां तें तोय मेलें स्वयें ॥

झाला ताप विशिष्ट अग्निवदनीं तें दुग्ध जेव्हां पडे ।

तेव्हां धांडानि तोय शीतल करी मित्रत्व हें चोखडें ॥ ७५ ॥

दूधानें आपल्यामध्ये पाणी आलें असें पाहून त्यास आप-
 ल्या मधील सर्व गुण अर्पण केले, व तें दोघें एकरूप झालें.
 जेव्हां दूध अग्नीवर ठेविलें गेलें तेव्हां त्यास ताप होऊं नये

ह्मणून पाण्याने आपला देह अग्नीस अर्पण केला. (पाणी
आटून गेले.) पाण्याचे आत्मार्पण पाहून दूधाने दुःखाच्या
आवेगांत अग्निप्रवेशाची तयारी केली. [उतू जाऊं लागले.]
पण तेवढ्यांत उदक त्यास भेटले व ते शांत झाले. (उतू
जाणाच्या दूधांत पाण्यांचा थेंब पडला.) थोडक्यांत थोरांची
मैत्री अशीच असते. [एकमेका साठीं बलीदान करण्यास
सिद्ध असणारी] ७५

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा ।
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ॥
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै- ।
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः ॥७६॥

एकत्र केशव वसे अपरत्र वैरी ।
अन्यत्र पर्वत शतक्रतुभीत भारी ॥
कीं वाडवाग्नि इतरत्र असे उदार ।
पाहें कसें पण सारिपातिचें शरीर ॥ ७६ ॥

केवढे हें आश्चर्य ! समुद्राचा हा विस्तार किती विशाल
आणि बलशाली ! एका बाजूस केशव निद्रा करितो तर
दुसऱ्या बाजूस त्याचे वैरीकूल राहते, एकीकडे शरण आलेले
पर्वतांचे समुदाय निद्रा करितांत तर पलीकडे वडवानल प्रदिप्त
आहेत. ७६

ष्णां चिंछाद्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः ।
सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ॥
मान्यान्मानयविद्विषोप्यनुनय प्रच्छादय स्वान्गुणान् ।
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ७७ ॥

तृष्णेंतें निवटीं क्षमेस जवटीं गर्वादिकांतें पिटीं ।
सत्यातें उमटीं हृदंबुजपुटीं सेवीं दया गोमटी ॥

विद्वत्संह तुष्टी नको करुं भले त्यांच्या गुणातें लुष्टी ।

वंशीं कीर्तिनष्टी उभरिं अरिषड्वर्गाधि तूं आवटीं ॥ ७७ ॥

वासना आवर, क्षमा धर, मद जिंक, दुष्कर्मापासून दूर हो, सत्य बोल, सज्जनांचा मार्ग अनुसर, विद्वानांचा सहवास वाढव, वंदनियांस मान दे, शत्रूशीं नम्रता धर, आपल्या गुणांचें गान करू नकोस, कीर्तिचें रक्षण कर, व दुःखितावर दया कर, कारण हीं साधूंची लक्षणे आहेत. ७७

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा ।

स्त्रिभुवनमुषकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥

परगुणपरमाणुं पर्वतीकृत्य नित्यं ।

निजदृदि विकसन्तः संति संतः कियन्तः ॥ ७८ ॥

ज्यांचीं देहमनें तशींच वचनें पुण्यामृते वीतिलीं ।

कीं जीं हीं स्वकृतोपकाराविभवे सर्वत्र विस्तारिलीं ॥

लोकांचे परमाणुतुल्य गुण जे मेरुपरी मानिती ।

चितीं तोषहि पावति सुजन ते नेणों किती नांदती ॥७८॥

मन, वाणी आणि शरीर या तिन्ही ठिकाणीं पुण्यामृतानें भरलेलें, तिन्ही लोकांस अनेक उपकारांनीं संतुष्ट करणारं, व दुसन्यांच्या अल्पगुणासहि पर्वतासारखें महत्त्व देऊन, त्यांत आनंद मानणारे, असें सज्जन या जगांत कितीसे आहेत ? अर्थात फारच थोडे ! ७८

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा ।

यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ॥

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण ।

कङ्कोलनिंबकटुजा अपि चंद्रनाः स्युः ॥ ७९ ॥

हेमाद्रि वा रजतपर्वत कायसे ते ।

अंतीं तरु तरुचि केवळ जाण जेथें ॥

मानूं खरा मलय आशित वृक्ष ज्याचे ।

कंकोळ निवपद पावति चंदनाचें ॥ ७९ ॥

सोन्याचा [मेरु] अथवा रुप्याच्या [कैलास] पर्वताचा कायें उपयोग ? कारण त्यांच्यावरील वृक्ष अद्यापि जसेच तसेच आहेत. (रूपांतर रहित-) आम्हीं तर मलयगिरीसच मान देतो. कारण त्याच्या आश्रयाने कंकोळ, कडूनिंब, आणि कुड्याचा वृक्ष हे चंदनरूप होतात. [चंदनाचा सुगंध घेतात.] ७९

रत्नैर्महाहैस्तुतुषुर्न देवा ।

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ॥

सुधां विना न प्रययुर्विरामं ।

न निश्चितार्थाद्विरमंति धीराः ॥ ८० ॥

अमूल्यरत्नीं सुर ते न धाले ।

हालाहला देखुनिही न भ्याले ॥

सुधोर्विणें यास्तव जे समर्थ ।

न निश्चितार्थाविण ते कृतार्थे ॥ ८० ॥

मौल्यवान रत्नामुल्ले देव संतुष्ट झाले नाहीत, भयंकर विषाला भ्याले नाहीत आणि अमृत निधे पर्यंत स्वस्थहि बसले नाहीत. निश्चयीं पुरुष आपले ध्येय साध्य केल्याशिवाय स्वस्थ बसतच नाहीत. ८०

कचिभ्रूमौ शायी कचिदपि च पर्यङ्कशयनः ।

कचिच्छाकाहारी कचिदपि च शाल्योदनरुचिः ॥

कचित्कंथाधारी कचिदपि च दिव्यांबरधरो ।

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ८१ ॥

महीगृष्टीं केव्हां अवचट पलंगीं पहुडतो ।

क्षुधेतें शाकाच अवचट सदनें निववितो ॥

कधीं कंधाधारी अवचट सुवस्त्रीं प्रिरावितां ।

मनस्वी कार्याथां किमपि सुवदुःखे न गगितो ॥ ८१ ॥

ब्रेळ प्रसंगी जमिनीवरच पडेल, तर कधीं पलंगावर निजेल,
कधीं नुसती भाजीच खाईल, तर कधीं उत्तम तांदळाचा भात
खाईल, कधीं लक्तरें वापरील; तर कधीं तलम वस्त्रें धारण करील;
या प्रमाणें ज्याला कार्य साधावयाचें आहे, तो पुरुष सुख-
दुःखाची पर्वा करीत नाही. ८१.

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो ।

ज्ञानस्योपशमः श्रतस्य विनयो वित्तस्य पात्रेव्ययः ॥

अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभुवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता ।

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८२ ॥

भाग्याला सुजनत्व भूषण असे कीं मौन शौर्यास तें ।

ज्ञानाला शम त्या शमास विनय द्रव्यास दातृत्व तें ॥

अक्रोधत्व तपा क्षमा प्रभुपणा धर्मास निर्दभता ।

या लवांसहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्त्वता ॥ ८२ ॥

ऐश्वर्याचें भूषण सौजन्य, शौर्याचें बडबड न करणें, ज्ञानाचें
शांति, विद्येचें नम्रता, द्रव्याचें सत्पात्रीं दान करणें, तपाचे
क्रोध नसणें, सामर्थ्याचें क्षमा आणि धर्माचें निष्कपटपणा,
याप्रमाणें ही भूषणें आहेत. उत्तम स्वभाव हा तर सर्वांचेच
कारण असून परम भूषणहि आहे. ८२

निंदन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अथैव वा मरणमस्तु युगांतरे वा ।

न्याय्यात्यथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८३ ॥

वानोत निंदोत सुनीतिमंत ।

चळो असोवा कमलाग्रहांत ॥

हो पुत्यु आनीचि घडो युगांती ।

सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥ ८३ ॥

नीतीनिपुण लोक निंदोत वा वंदोत, संपत्ति मिळो अगर न मिळो, मरण या क्षणीं येवो अथवा पुढील युगांत येवो पण सज्जन लोक न्याय्य मार्गावाहेर एक पाऊलहि टाकीत नाहीत. ८३

भग्राशस्य करण्डपीडिततनोम्लानिन्द्रियस्य क्षुधा ।

कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ॥

तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा ।

लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ८४

पेटीमाजि निरोधिला न सुटका झाली भुकेला फणी ।

तो केले बिल मूषके अवचितां गेला सुखी तत्क्षणीं ॥

त्यातें भक्षुनि सर्प तत्कृतार्थे निश्चित गेला पहा ।

ऐसें कर्म अतर्क्य यास्तव तुम्ही कीं स्वस्थाचित्तें रहा ॥ ८४ ॥

दैव हेंच माणसाच्या विपत्तिचें वा उत्कर्षाचें कारण आहे. एका गारुड्याने एक सर्प धरून करंडीत घातला होता. तो भुकेने व्याकूळ झाला असतां एका उंदरानें त्या करंडीला मांक पाडून आपण होऊन रात्रीं सर्पाच्या मुखांत पडला. तो सर्प त्याच्याच मांसानें तृप्त होऊन त्याच मार्गानें निघून गेला [त्यानें पाडलेल्या] ८४

पातितोऽपि कराघातैरुत्पत्येव कंदुकः ।

प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ८५ ॥

आस्फालिनांद्गी स्वकरं न राहे ।

चैद्द्र जसा ती उसळांच पाहे ॥

त्रिपत्तियोगे पडले जर्गी कां ।

तें स्थैर्य नोहे तरि साधुलोकां ॥ ८५ ॥

चैद्द्र भुईवर कितीहि जोरान आपटला तरी तो वरच उडतो सदाचरणी लोकांच्यावर आलल्या आपत्ति फार काळ रहात नाहीत. ८५

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्दरिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बंधुः कुर्वाणो नावसीदति ॥ ८६ ॥

आलस्य जें कार्यविघातकारी ।

असों नये तों रिपु या शरीरीं ॥

उद्योग सद्धुं त्या न टाकीं ।

त्या सेवितां पावसि सौख्य लोकीं ॥ ८६ ॥

आलस हा मनुष्याचा मोठा शत्रू आहे. आणि उद्योग-सारखा दुसरा आप्त नाही. कारण उद्योग करणाऱ्यास कांहीं तरी फळ मिळतेच. ८६

छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चंद्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।

इति विमृशंतः संतः संतप्यन्ते न लोकेऽस्मिन् ॥ ८७ ॥

कीं तोडिला तरु फुटे अणखी मरानें ।

तो क्षीणही त्रिधु महोन्नति घे क्रमानें ॥

जाणोनि हे सुजन ज्या दुबळीक आली ।

त्याशीं कदा न करितचि भले टवाळी ॥ ८७ ॥

तोडलेला वृक्ष पुन्हां फुटतो आणि चंद्रहि क्षीण झाला तरी पुन्हां वृद्धि पावतो असा विचार करून सज्जन या जगांत दुःखी रहात नाहीत. ८७

नेता यस्य बृहस्पतिःप्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः ।
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावतो वारणः ॥
इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बन्धिभिर्भग्नः परैः संगरे ।
तद्व्यक्तं वरमेव दैवशरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ ८८ ॥

ज्याला नीति वदे बृहस्पति करीं वज्रा अशीं आयुधें ।

विष्णूचें बळ शुभ्र वारण तशीं स्वर्गादि नानाविधें ॥

दुर्गें सैनिक देव यद्यपि तरी युद्धीं पळें वृत्रहा ।

धिक् धिक् पौरुष यत्न यास्तव खरें प्रारब्ध मोटें पहा ॥ ८८ ॥

बृहस्पति सारखा नेता, वज्रा सारखें आयुध, देवांची
फौज, स्वर्गासारखा किल्ला, हरीचा आशिर्वाद आणि ऐरावता
सारखा हत्ति अशी सर्व प्रकारची आश्चर्यकारक सामुग्री अस-
तानां हि इंद्रास पराभव सहन करावा लागला. म्हणून दैव हेच
मुख्य साधन आहे. नुसता पराक्रम व्यर्थ आहे. त्या निष्फल
पराक्रमाचा धिक्कार असो ! ८८

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ८९ ॥

कर्मानुसार घडते मति सर्वलोकां ।

कर्माअधीन फळ येथ नसेच शंका ॥

हें सत्य यद्यपि तरी असतां विवेकें ।

होणार हो तरि सुखें निजकर्मपाकें ॥ ८९ ॥

कर्माप्रमाणें फळ मिळते आणि बुद्धि कर्माप्रमाणें चालते हे
जरी खरे असले तरी बुद्धिमंतानें सारासार विचार करूनच
आचरण करित असावे. ८९

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैःसंतापितो मस्तके ।

वाञ्छंदेशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ॥

तत्रोच्चैर्महता फलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः ।

शायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनम् ॥९०॥

खल्वाट चंडकिरणें आते तत झाला ।

छायार्थं तालतरुमूलसमीप गेला ॥

तत्काळ थोर पडलें फळ तो निमाला ।

जो जेथ दैवहत जाइल तेथ घाला ॥ ९० ॥

दुपारीं प्रवास करीत असतां एक टक्कल पडलेला मनुष्य
श्रवर सूर्य किरणांनी मस्तक तापल्यामुळें गार सांवलीच्य
आशेनें एका ताडाच्या तळाशीं आला व तिथें बसणार तोंच
वरून एक मोठें ताडफळ त्याच्या डोक्यावर पडून त्याचा अंत
झाला. दुर्दैवीं मनुष्य जेथे जाईल तेथे संकटे त्याचा पाठलाग
करितांत. ९०

गजभुजङ्गमयोरपि बंधनं ।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ॥

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां ।

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ९१ ॥

जे बंधनें गजभुजंगविहंगमाला ।

कीं राहुवेध रजनीशदिवाकराला ॥

दारिद्र्यपंडितजनांवरि फार लोटे ।

हें पहातां मज अदृष्ट बलिष्ठ वाटे ॥ ९१ ॥

जेव्हां मी हत्ती आणि सर्प यांच्या वरील बंधनें पाहतो,
सूर्य आणि चंद्रावर झालेली ग्रहणाची पीडा पाहतो, बुद्धिवान
लोकांचे दारिद्र्य पाहतो तेव्हां दैवच सर्व श्रेष्ठ आहे असें मला
वाटते. थोर झाले म्हणून दैवाची त्यांस पीडा होत नाही असें
नाहीं. दैव केवढे प्रबल आहे पहा ! ९१

सृजति तावदशेषगुणाकरं ।

पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ॥

तदपि तत्क्षमभङ्गि करोति चेत् ।

अहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ९२ ॥

जें पात्र कीं पुरुषरत्न महागुणांचें ।

ते निर्मितो विधिचि भूषण भूषिकेचें ॥

कां त्यासही त्वरित मृत्युमुखांत लोटी ।

त्याची गमे मज अपण्डितता करंटी ॥ ९२ ॥

विधाता ज्यावेळीं सर्व गुणांचे निधान, त्याचें भूषण, असें पुरुषरत्न निर्माण करितो आणि त्याचबरोबर त्याचें आयुष्य अल्प राहिल अशी योजना करितो त्यावेळीं “ केवढा बरे हा अविवेकीपणा ? ” असें बोलल्या वाचून रहावत नाहीं. ९२

पत्रं नैव यदा करीरविट्पे दोषो वसंतस्य किम् ।

नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥

धारा नैव पतंति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम् ॥

यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ९३

नाहीं पत्र जरी करीरिवर घावा दोष कां माथवा ।

नेत्री पाहतसे उलूक न दिवा सूर्यास कां बोलवा ॥

धारा जें पडती न चातकमुखीं मेघास कां दूषणें ।

भाळीं जो विधिलेख कोण करिती मिथ्या त्या कारणें ॥ ९३ ॥

वसंतांत कारवीच्या वृक्षास पालवी येत नाहीं यांत वसंत ऋतूचा काय दोष ? घुबडाला दिवसां दिसत नाहीं यांत सूर्याचा काय अपराध ? त्याचप्रमाणें चातकपक्षाच्या मुखांत मेघोदक पडत नाही म्हणून मेघांस दूषणें कां ? ब्रह्मदेवानें जें कपाळीं लिहीलें असेल तें पुसण्यास कोण वरें समर्थ आहे ! ९३

नमस्यामो देवान्नु हत विधेस्तेऽपि वशगाः ।
 विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ॥
 फलं कर्मायत्तं किमपरगणैः किं च विधिना ।
 नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥९४॥

अंकित जे विधिचे सुर सर्वहि त्यांस उगा प्रणिपात करावा ।
 प्राक्तन कर्म तसें फल दे तरी तो विधि थोर किंर्थे म्हणावा ॥

कर्म बळें फळतील फळें तरि कर्मिच भाव कसा न धरावा ।

दुर्बळ ते सुर दुर्बळ तो विधि काय त्यांस्तव अर्थ घडावा ॥ ९४ ॥

आपण देवास वंदन करुं पण तेहीं दैवाच्या स्वाधीन
 नाहीत काय ? बरे देवास वंधू तर तेहि कर्माप्रमाणें फळ
 देणार ! तेव्हां अखेर सर्व कांहीं कर्मावरच अवलंबून आहे.
 मग त्या देवास वा दैवास वंदून करावयाचे काय ? म्हणून
 ज्यावर दैवाचाहि तावा चालत नाही अशा कर्मासच आपण
 वंदन करुं ! ९४

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्मांडभांडोदरे ।
 विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे ॥
 रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः ।
 सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥९५॥

कुलालव्यापारी कपळभव जेणें करविला ।

दहा घेरे घे रे म्हणुनि हरि धाकें फिरविला ॥

भिकारी ज्या कर्म कराने हर लोकीं फिरविला ।

नमावें त्या जेणें रावे परि रिकामा नुरविला ॥९५॥

कर्मास वंदन असो ! त्यानेच ब्रह्मदेवास कुंभाराप्रमाणें
 ब्रह्मांड निर्मिण्याचें कामास लावले, विष्णूस दहा अवतार
 घेण्याचें संकट सोसावयास लावले, शंकरास कवटी घेऊन

भिक्षा मागावयास लाविलें आणि सूर्यास प्रतिदिवशीं आका-
शाचें भ्रमण करणें भाग पाडले. ९५

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं ।
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा ॥
भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि ।
काले फलंति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९६ ॥

विद्या सुरूप कुल सेवन शील पाहीं ।
त्यांचे गुणीं किमपि कांचनलब्धि नाहीं ॥ ॥
तें पूर्वपुण्य समयींच फळे नराला ।
काळीं जसें फळ घडे धरणीरुहांला ॥ ९६ ॥

सुंदर रूप, उत्तम कुल, स्वभाव, विद्या, प्रयत्नपूर्वक केलेली
सेवा ही फळ देत नाहीत, तर मोसमांत फलित होणाऱ्या
झाडाप्रमाणें ती पूर्वीच्या तपानें मिळणाऱ्या भाग्यांमुळे फलद्रुप
होतात. ९६

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये । महार्णवे पर्वतसंकटे वा ॥
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा । रक्षंति पुण्यानि पुराकृतानि ९७

वनीं रणीं शत्रुजलाग्निसंकटं ।
महार्णवीं पर्वतवासदुर्घटं ॥
निजो बसो आणि फिरो अरण्ये ।
त्या त्या स्थलीं रक्षिति पूर्वपुण्ये ॥ ९७ ॥

पुण्यवान पुरुषांस त्याची पुण्ये वनांत, जनांत, शत्रूसमुहांत,
जलांत, अग्निंत, सागरांत, पर्वत शिखरावर, झोपेंत, भ्रमिष्टपणांत
किंवा मोठ्या अडचणींत कोठेहि व कशाहि स्थितीत त्यास
संरक्षितांत. ९७

या साधुंश्च खलां करोति विदुषो मूर्खान्निहतांद्वेषिणः ।
 प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
 तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं ।
 हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ९८

स्थापी दुर्जनता भल्यास बुध जे स्थापी तयां मूर्खता ।
 आढ्यामाजि अनातता कुवचने स्थापी बळें तत्वतां ॥
 पीयूषासहि कालकूट कारते सेवीं तये चंडिके ।
 तेणें पावासि सौख्य साधुपण हें लावील तूतें भिके ॥ ९८ ॥

हे सत्पुरुषा ! तुला जर इच्छित फल पाहिजे असेल तर
 दुर्जनांस सज्जन, मुखांस ज्ञानी, शत्रूस मित्र, अदृश्यास दृश्य
 व विषास अमृत करणारी जी सत् क्रियारूप भगवति तिची
 तूं आराधना कर. केवळ दुःखें सोसून मोठ्या सुखाविषयीं व्यर्थ
 आशा करूं नकोस ! ९८

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ ।
 परिणतिरवधार्या यत्नतः पंडितेन ॥
 अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः ।
 भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ९९ ॥

खोटें बरें कार्य असो त्याचा ।
 विचारिजे कीं परिणाम साचा ॥
 कर्तव्य कीं जें विबुधें विवेकें ।
 तें अन्यथा शल्य घडे विपाकें ॥ ९९ ॥

शहाण्या मनुष्यानें चांगलें अथवा वाईट कोणतेंहि कर्म
 करावयाचें असेल, तरी त्याच्या परिणामाचा विचार पूर्वीं
 करून नंतरच तें हातीं घ्यावें. कारण अति घाईनें केलेल्या

कर्माचा परिणाम भलताच होऊन तो मरेपर्यंत शल्यासारखा
मनास छळतो. ९९

स्थाल्यां वैडूर्यमय्यां पचति तिलकणांश्चंदनोरधनाद्यः।
सौवर्णैर्लांगलाग्रैर्निखनति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः ॥
छित्त्वा कर्पूरखंडान्कृषिमिह करुते कोद्रवाणां समंतात् ।
प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मंदभाग्यः १००

श्रीखंडाचांच काष्ठें करुनि शिजवितो पंडे वैडूर्यपात्री ।

किंवा तो अर्कमूलास्तव कर्कहलें नांगरीतां धरित्रां ॥

कळी तोडुनि तो कां त्वरित चहूंकडे पेरितो कोद्रवातें ।

जो या येऊनि लोकां सुकृत न करितां आचरे दुष्कृतातें ॥१००॥

जो दुर्दैवीं मनुष्य जगांत जन्मास येऊन सत्कर्म आचरीत नाही
तो रत्नाच्या पात्रांत तीळ घालून तें चंदनाच्या सर्पणानें शिज-
वतो अथवा सोन्याचा फाळ नांगरास घालून त्यानें जमीन,
हड्या मुळ्या प्राप्त होण्याकरितां नांगरतो किंवा कापराची
झाडे तोडून तिथें हरिक पेरतो असेच म्हणावेसे वाटतें. १००

मज्जत्वंभसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे ।

वाणिज्यं कृषिसेवनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु ॥

आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नान्वहू- ।

न्नाभाय्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः १०१

अब्धीमाजि बुडो प्रयत्न करुनी हेमाद्रिशृंगीं चढो ।

शत्रूतें रगडो रणीं क्रयकृषि व्यापारकर्मां भिडो ॥

विद्या सर्व पटो कडोविकडिच्या व्योमास लंघो उडो ।

जें होणार चुकोचि ना विधिबळें बेटा रडो ना रडो ॥ १०१ ॥

एखादा मनुष्य पाण्याच्या तळाशीं जावो वा मेरु पर्वता-
च्या शिखरावर चढो. युद्धांत शत्रूस जिंको, व्यापार करो,

शेतकरी करो, चाकरी करो, चौदों विद्या व चौसष्ट कलाहि शिको अथवा खूप प्रयत्न करून पक्ष्यांप्रमाणे आकाशांत संचरो, पण कर्माधीन असल्यामुळे न होणारी गोष्ट कधीहि होणार नाही. त्याचप्रमाणे जी गोष्ट होणार आहे ती टाळणे तरी कधी शक्य आहे काय ? १०१

भीमं वन भवति तस्य पुरं प्रधानं ।
सर्वे जनाः सुजनतामुपयांति तस्य ॥
कृत्स्ना च भुर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा ।
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०२ ॥

होतीं अरण्येचि पुरे त्याला ।

समस्तही हातिल आत त्याला ॥

मही त्या होइल अन्नपूर्णा ।

झाल्या असें संचित पूर्वपुण्या ॥ १०२ ॥

ज्यानें पूर्वजन्मीं पुष्कळ पुण्य केले आहे त्यास भयंकर अरण्यहि रम्य नगराप्रमाणे होते. सर्व लोक त्यांस सज्जन होतात व सर्व पृथ्वीं रत्नांचा एक ठेवाच होतो. १०२

को लाभो गुणिसंगमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः संगतिः ।
का हानिः समये च्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ॥
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा काऽनुव्रता किं धनं ।
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् १०३

कैंचा लाभ सुसंगतीं असुख तें मूर्खांसर्वें संगती ।

हानी जी समयीं च्युति निपुणता ती धर्मतत्त्वीं रतीं ॥

बोलीं शूर तथा वशी जरि असे साध्यांचि कांतां प्रिया ।

विद्या द्रव्य गृहींच वास सुख पै आज्ञाफले राज्या ॥ १०३ ॥

लाभ कोणता ? गुणीं जनांची संगत. दुःख कोणते ?

मुखाशीं संगत. हानी कोणती ? संधीच्या वेळीं चुकणें. निपुणता कोणती ? धर्मत्वावर असणारी आसक्ति. शूर कोण ? ज्याचा स्वतःच्या भावनावर ताबा आहे तो. प्रिया कोण ? निष्ठावान् पत्नी. धन कोणते ? विद्या. सुख कोणते ? प्रवासाचा प्रसंग न येणे, राजपद कोणते ? आज्ञा जेथें अव्याहत चालतें. १०३

मालतीकुसुमस्येव द्वे गती हि मनस्विनः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥१०४॥

पुष्पापरी दों परिचीच साची ।

हे वृत्ति संभावित जे त्यांची ॥

लोकांचिये एक शिरीं सजावें ।

वनींच कीं एक सुकोनि जावें ॥ १०४ ॥

थोर लोकांच्या, मोगरीच्या फुलाप्रमाणें दोन अवस्था असतांत. एक लोकांच्या मस्तकावर वास करणें अथवा वनांतच सुकून जाणें. १०४

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।

परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मांडिता वसुधा ॥ १०५॥

दारिद्र्य ज्यांजवळि अप्रिय बोलण्याचें ।

भांडार ज्यांजवळि वाग्रसमाधुरीचें ॥

स्वस्त्रीपरायण अनिंदक जेच तेहीं ।

भूभाग हें विलसती अतिरम्य पाहीं ॥ १०५ ॥

कठोर भाषण ज्यांस कधींहि ठाऊक नाहीं असें मधुर भाषणीं, स्वस्त्रीचें ठायीं संतुष्ट आणि परनिंदे विषयीं पराङ्मुख असणारें जें थोडे लोक आहेत त्यानींच ही पृथ्वी अलंकृत झाली आहे. १०५

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।

अधोमुखस्यापि कृतस्य वन्हेर्नाथः शिखा याति कदाचिदेव

आली जरी कष्टदशा अपार ।
न टाकित्ती धैर्य तथापि धीर ॥
केली जरी ज्योत बळेंच खालें ।

ज्वाळा तरी ते वरती उफाळे ॥ १०६ ॥

धैर्यवान् पुरुषाचें धैर्य कितीही आपत्तितून जावें लागलें
तरी कमी होणार नाहीं. अग्नीची ज्वाळा खाली केली असतां
ती खालीं न जातां वरच उफाळून येतें ! १०६

कांताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य ।
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ॥
कर्षति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः ।
लोकत्रयं जयाति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ १०७ ॥

कांताकटाक्षशर हे रुतती न ज्याला ।

होमी न कोपज हुताशनही ज्याला ॥

ज्याच्या मनीं न जडती विषयादि पाश ।

तो धीर जिकिल जगत्रय सावकाश ॥ १०७ ॥

स्त्रियांचें कटाक्षबाण ज्याच्या हृदयांस छेदीत नाहीत,
क्रोधाग्नी ज्यांस जाळीत नाहीं, ऐहिक विषयलोभपाशांत जो
सापडत नाही तोच गंभीर पुरुष या त्रैलोक्यास जिंकतो. १०७

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रांतं महीतलम् ।
क्रियते भास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १०८ ॥

सूरेंच अथवा शूरें हें भूमंडळ सर्वथा ।

पादाक्रांत करावें कीं इतरांची असां कथा ॥ १०८ ॥

वीर पुरुष एकटा असतांही सूर्याप्रमाणें सर्व भूमंडळ आप-
ल्या तेजानें पादाक्रांत करून टाकितो. १०८

वन्दिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-
 न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरंगायते ॥
 व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते ।
 यस्यांगेखिल लोकवल्लभतमं शीलं सन्मुन्मीलति ॥१०९॥

त्याला वन्दि जळापरी जळाधि हा कीं ओहळाचे परी ।

मेरु स्वल्पशिलेपरी मृगपती तो ही कुरंगायरी ॥

कीं तो सर्प फुलापरी विषरस पियूषवृष्टीपरी ।

होतें सर्वहि यापरी वसतसे सच्छील ज्याचे घरीं ॥ १०९ ॥

सर्वांशीं मनमिच्छाऊ असा ज्यांचा स्वभाव असतो त्यांना
 अग्नी जलाप्रमाणें वाटतो, समुद्र कालव्याप्रमाणें वाटतो, मेरु
 पर्वत लहानशा खडकाप्रमाणें वाटतो, सिंहाचा कळप हरणा-
 प्रमाणें वाटतो, सर्प फुलांच्या हाराप्रमाणें वाटतो आणि विष-
 रस हा अमृतवृष्टीप्रमाणें वाटतो. १०९

लज्जागुणौघजननी जननीमिव स्वाम् ।

अत्यंतशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ॥

तेजस्विनः सुखंमसूनपि संत्यजन्ति ।

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ११० ॥

लजारूप गुणाप्रती प्रसविती माताच कीं आपुली ।

जीचे स्वान्त विशुद्ध फाराचे असे जी कां बहु चांगली ॥

तेजस्वी जन जे न मोडिती कदा ऐशा प्रतिज्ञेसि ते ।

सत्याच्या वृत्तपालनीं रत सदा सुखें असु त्यागिते ॥ ११० ॥

तेजस्वी आणि सत्यव्रती पुरुष प्रसंगी आपले प्राणहि
 सुखानें खर्च करतील परंतु अनेक गुणांना प्रसवणारी, निर्मळ
 हृदयाची, नेहमी स्वतःच्या धोरणानें चालणारी व माते-
 प्रमाणें असणारी जीं प्रतिज्ञा तिचा त्याग कधींहि करणार
 नाहींत. ११०

प्रायःकंदुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा पतत्यनार्यस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १११ ॥

चेंडू पडे आणि उडे तसाचा । दृष्टांत हा सत्पुरुषास साच ।

मृत्पिण्ड जो त्या उडणेंच नाही । दृष्टांत हा केवळ दुर्जेतांहीं ॥ १११ ॥

चेंडू खालीं पडला असताहि ज्याप्रमाणें पुनः वर उसळून येतो तसा थोर पुरुष विपचित पडला असताहि पुनः उर्जिता वस्थेस येतो. या उलट मातीचा गोळा खाली पडला म्हणजे ज्याप्रमाणें तिथेच राहतो त्याप्रमाणें दुर्जन पतन पावला म्हणजे पुनः वर येत नाही. १११

वरं तुङ्गान्छृङ्गाद्गुरुशिखरिणः कापि पुलिने ।

पतित्वायं कायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ॥

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने ।

वरं वन्हौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ११२ ॥

वरें तें या देहीं महिवरिं कडेलोट करणें ।

महासर्पाच्या कीं वटनिं तरि हात धरणें ॥

उडी कीं वन्हींत त्वरित जरि घालूनि मरणें ।

जळो तें जें लोकीं त्यजुनि निज सच्छील फिरणें ॥ ११२ ॥

एखाद्या प्रचंड पर्वताच्या शिखरावरून खालीं पडून या देहाच्या चिंध्या चिंध्या होवोत, सर्पाच्या विषारीं तोंडांत हात जावो वा अग्रीत उडी पडो पण आपला सुस्वभाव टाकणें चांगलें नव्हे ! ११२

विरम विरसायासादस्मादुरध्यवसायतो ।

विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ॥

अपि जडमतं कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः ।

कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ ११३ ॥

हे तो नव्हेत कुलपर्वत कीं ढळाया ।
 कीं क्षुद्र सागर नव्हेत उचंचळाया ॥
 ज्यांचें महाप्रळयीं धैर्य पहा चळेना ।
 त्यांशीं दुराग्रह नको तुज हें कळेना ॥ ११३ ॥

महापुरुष हें प्रलयाचें वेळीं आपल्या जागेपासून ढळणा-
 च्या समुद्रासारखे किंवा कुलपर्वतासारखे क्षुद्र नाहीत तेव्हां हे
 माणसा ! विपत्तीत त्याचें धैर्य संपेल अशा अपेक्षेनेतूंच प्रयत्न
 करीत असशील तर तो तुझा तापदायक उद्योग मूर्खपणाचा
 आहे असे जाण. ११३

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ॥
 अवकरनिकरं विकिरति तर्कि कृकवाकुरिम हंसः ॥ ११४ ॥

दैव योगानें हें जग जरी कमलरहित झालें तरी हंस
 कोंबळ्यासारखा कचऱ्याचा ढीग कधीं धुंडाळील काय ? ११४

रक्तत्वं कगलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
 असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ ११५ ॥

कमलाचा तांबडा रंग, साधु लोकांची परोपकारी वृत्ती,
 आणि दुर्जनांचा दुष्टपणा, या तीन गोष्टी तिघामध्यें स्वभाव
 सिद्ध असतात. ११५

अयममृतनिधानं नायकोप्योषधीनां ।
 शतभिषगनुयातः शम्भुमूर्ध्नो वतंसः ॥
 विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाकड्म् ।
 हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ११६ ॥

अमृतनिधि निजांगें नाथही ओषधींचा ।
 शताभिषग ज्याचें पाठिरावें शिरींचा ॥

भागि शशि विलसे जां नित्य मृत्युंजयाच्या ।

अथिच जरि, चुकेना भोग दुर्भाव्यतेचा ॥ ११६ ॥

अमृताचा सांठा, औषधींचा नायक, शंभर वैद्य जवळ असून, जो शंकराच्या मस्तकावर भूषण होऊन राहिलेला आहे अशा चंद्राला सुद्धां क्षयानें सोडलें नाहीं. दैव प्रतिकूल असल्यावर येणारी फळे भोगणें कोणाला टाळतां आलें आहे ? ११६

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।

मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ११७ ॥

मुखीं पिंडदानं जगीं जीवला जो ।

न तो अर्जवी तें न कां जीव लाजो ॥

वहू काय सांगों मृदंगास लेपा ।

मुखीं तों कसे गोड आलाप घे पां ॥ ११७ ॥

पिंडदानानें तोंड भरून गेल्यावर कोण वश होणार नाहीं ! मृदंगाच्या मुखाला लेप लावल्यावर तो सुद्धां अतिशय गोड असें ध्वनि काढतो. ११७

॥ श्री ॥

अथ

शृंगारशतकम्—

—:०:—

शम्भुस्वयम्भुहरयो हरिणेक्षणानाम् ।
येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ॥
वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय ।
तस्म नमो भगवते कुसुमाद्युधाय ॥ १ ॥

हरविधिहरि जेणें दास केले यिद्धांचे ।
चरित अतुल ज्यांचें वर्णवे हो न वाचे ॥
त्रिभुवनविजयी जो पुष्पधन्वा तयाला ।
सकलसुरवरिष्ठा म्यां नमस्कार केला ॥ १ ॥

हरिणाक्षिणी[स्त्रीयांनी]आपल्या मदन कटाक्षानें ब्रह्मा, विष्णु,
न महेश यांना सुद्धां आपलें अंकित केले आहे. अशा मदनान्ने
वर्णन कसें व किती करावें. कारण त्यानें आपल्या प्रतापानें
सर्व जग व्यापून टाकिले आहे. म्हणून मी त्या मदनास
नमस्कार करितो. १

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया ।
पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः ॥
वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया ।
समस्तभावैः खलु बंधनं स्त्रियः ॥ २ ॥

मंद हास निजभाव दावणें ।

त्रोल लाज परतोनि पाहणें ॥

ग्वेळणें, झगडणें, न हांसणें ।

स्त्रीस्वभाव अवघेच वंघनें ॥ २ ॥

स्मित हास्य करून आपला आशय दाखविणें, बोलतांना लाजणें व लाजून मार्गें पाहाणें, खसणें, फुंगणें व हांसणें हा सर्व स्त्रीस्वभाव पुरुषांना फारच मोहक वाटतो. २

भ्रुचातुर्याकुंचिताक्षाः कटाक्षाः ।

स्त्रिग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासाः ॥

लीलामंदं प्रस्थितं संस्मितं च ।

स्त्रीणाभेतभ्रूषणं चायुधं च ॥ ३ ॥

भ्रुमंगयोजित कटाक्ष हि गोडवाणी ।

दावूनि हास्य आगि त्यांतचि लाज आणी ॥

कीं चालणें हळुचि थोपुनि राहणें हें ।

कांतांस शस्त्र आणि भूषण हेंच पाहें ॥ ३ ॥

भिवया वाकड्यां करून गोडसा कटाक्ष दाखवणें, हांसून लाजणें व गज गतीनें चालणें हेंच स्त्रीयांचे अलंकार व शस्त्रेंहि आहेत ! ३

कचित्सुभ्रुभङ्गैः कचिदपि च लज्जापरिणतैः ।

कचिद्भ्रुतीत्रस्तैः कचिदपि च लीलाविलसितैः ॥

नवोढानामांभेदकमलैर्नत्रचालितैः ॥

स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरपरिपूर्णा इव दिशः ॥ ४ ॥

आतां करूं कसें कोंठे जाऊं या निर्मिल्या कशा ।

यांच्या विचित्र नेत्रांनीं व्यापिल्या सर्वही दिशा ॥ ४ ॥

भिवयांचे आकर्षक चलन बलन, नेत्रांची कमनीय उघड-
झाप, त्रास व भय मिश्रीत मुख व त्यांतच पहिल्यांदा मिळा-
लेला प्रिय सहवास, अशा वेळेस तरुणींचें मुख निलकमळा-
सारखे दिसावयाचेंच ! ४

वक्रं चंद्रविडम्बि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने ।
वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरालिनीजिष्णुः कचानां चयः ॥
वक्षोजाविभकुंभविभ्रमहरौ गुर्वी नितम्बस्थली ।
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मंडनम् ॥५॥

चंद्रतुल्य मुख राजस डोळें ।

स्वर्णवर्ण वपु कुतल काळे ॥

मांसल स्तन नितंब हि लेंगें ।

हें स्त्रियांप्रति अकृत्रिम वाणे ॥५॥

चंद्रासारखें आल्हाददायक मुख, कमळासारखें नेत्र,
पिंगट आंगकांति, भ्रमराच्या रंगाहूनहि काळे केश, उन्नत
स्तन, मांसल नितंब व मोहक बोलणें हीं तरुणींची भूषणेंच
आहेत ! ५

स्मितं किंचिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः ।
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ॥
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः ।
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिह नहि रम्यं मृगदृशः ॥६॥

डोळें विशाळ आणि चंचळ मंद हास्य ।

चातुर्ययुक्त वचनीं मिरवे विलास ॥

शोभा हरी चरण कोमल पल्लवांची ।

कीं चांगलीच तरुणत्वदशा स्त्रियेची ॥ ६ ॥

स्मित हास्य, चंचळ डोळ्यांनीं पाहाणें, खुबीदार कामुक

भाषण, विलास शय्येकडे जातांना कमल दलें हालतात त्या-
प्रमाणें लाजत दबकत चालणें. हे सर्व भाव चित्तवृत्ती जागृत
करणारेच होत. ६

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदृशां प्रेमप्रसन्नं मुखंम् ।
घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्राव्ये किं तद्वचः ॥
किं स्वाद्येषु तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं तत्तनु- ।
ध्यैयं किं नवयौवनं सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥७॥

प्रेमप्रसन्न वनितामुख पैं पहावें ।

कर्णां तिचें वचन सादर आयकावें ॥

आस्वादिजे तदधरामृत ते स्मरावी ।

ते स्पर्शिजे म्हणुनि तन्मय तीस भावी ॥ ७ ॥

अवलोकन करण्यास तरुणीचा चेहरा, वास घेण्यास मुख,
श्रवण करण्यांस मधूर भाषण, प्राशन करण्यांस अधर, स्पर्श कर-
ण्यांस शरीर व चिंतन करण्यांस स्त्रीयांचे तारुण्य, या सर्व गोष्टी
विलासास योग्यच आहेत. ७

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-

झंकारनूपुरवाहतराजहंस्यः ॥

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो- ॥

वित्रस्तमुग्धहरणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

झणत्कार ज्यांच्या पदीं नु पुरांचा ।

रुणत्कार ज्यांच्या करीं कंकणांचा ॥

कुरंगेक्षणा ज्या स्वनेत्रांतपातें ।

हरीनात कोणाच्या मानसातें ॥ ८ ॥

भरलेल्या चुड्याचा रुणत्कार, पैजणांचा झणत्कार,
हंसाच्या मादीप्रमाणें सुंदर कटी व हरिणीच्या नेत्रा प्रमाणें
भयभीत नेत्र, कोणत्या पुरुषांस आकर्षित करणार नाहीत? ८

कुंकुंमपङ्ककळकितदेहा ।

गौरपयोधरलंबितहारा ॥

नुपुरहंसरणत्पद्पद्मा ।

कं न वशीकुलने नवराषा ॥ ९ ॥

प्रीत विचे कुच शोभाति हारी । केशरचंदनचर्वित गौरी ॥

नूपुरशब्द पद्मवज्रविहारी । ते कवगा न कगी वग नारी ॥ ९ ॥

देहास केशर कस्तुरीचा सुवास येत आहे, स्तनावरून डोलदारपणे रुळणारा लांब हार गळ्यांत आहे आणि कमळाच्या पानावर बसून गोड आवाज काढणाऱ्या हंसाप्रमाणे जिची गोड बाणी आहे अशी स्त्री कोणारा वश करून घेणार नाही ? ९

नूनं हि ते कदिवरा विपरीतबोधा ।

ये नित्ययाहुरवला इति कामिनीनाम् ॥

याभिर्विलोत्तरतारकदृष्टिपातैः ।

शक्राद्योऽपि विजिनास्त्वयन्ताः कथं ताः ॥१०॥

अवला या बढताति जे त्रियांला ।

कावे त्यांला विपरीत बोध झाला ॥

जित केले सुर सर्व दृष्टिपातें ।

अवला हें म्हणिजे कसें त्यांतें ॥ १० ॥

ज्या कवींनी स्त्रीयांनां अवला ठरविलें आहे, त्यांना वास्तविक ज्ञानच झालें नाही, कारण कीं, ज्या स्त्रीयांनी आपल्या नेत्र कटाक्षानें इंद्रादि देवानांही वश केले आहे, त्यांना अवला कशा म्हणाव्या ? १०

नूनमाज्ञाकरस्तस्यः सुभ्रवो मकरध्वजः ।

यतस्तन्नेत्रसंचारमूचिनेषु प्रवर्तते ॥ ११ ॥

सत्य आज्ञाकार तीन्ना मकरध्वज भासतो ।

तन्नेत्रसूचितस्थानीं वेगें तात्काल धांपतो ॥ ११ ॥

मदन हा स्त्रीयांचा चाकरच म्हणावा लागेल ! कारण स्त्री आपल्या नेत्र कटाक्षानीं पुरुषांना सहजच कामातुर करिते. ११

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने ।

अंतर्वत्क्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ॥

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षोजकुंभद्वयम् ।

चेत्थं तन्त्रि वपुः प्रशांतमपि ते क्षोभं करोत्येव नः ॥ १२ ॥

मोठे संयमशील केश नयन श्रुत्यंतही पावले ।

अंतर्वक्र सुनिर्मलद्विजगणीं जे सर्वदा सेविलें ॥

मुक्ताचा सहवास नित्य हृदयीं सद्वृत्तताही स्तनीं ।

ऐसें शीत शरीर ताप करिते कां सांगवो कामिनी ॥ १२ ॥

व्यवस्थित केश रचना, विशाल नेत्र, मोत्यासारख्या शुभ्र टंग पंक्ती, टपोच्या मोत्यासारखें गोल स्तन-अग्रभाग हे सौम्य दिसत असताहि, तुझ्या शरीरास स्पर्श केल्यावर विकार प्रज्वलित कां होतात ? १२

मुग्धे धानुष्मता केयप्रपूर्वा त्वयि दृश्यते ।

यदा विध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १३ ॥

मुग्धे अपूर्व तुझि हे धनुष्मत्ता दिसे निक्ती ॥

विंधिसी लोकचित्तातें गुणांहींच न सायकीं ॥ १३ ॥

हे मुग्धे, कुठेहि पहावयांस न मिळणारी धनुर्विद्या तुझ्या ज्वल आहे ! कारण केवळ आपल्या गुणानीं तूं पुरुषाचें हृदय विंधीतेस ! (बाणाशिवाय) १३

सति प्रदीपे सत्यग्रौ सत्सु नानामणिष्वपि ।

त्रिना मे मृगशाखाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १४ ॥

असौ दीप, असौ अग्नी, असौत माणि सर्व रे ।

अंधकार विना कांतामुखचंद्रै न संहरे ॥ १४ ॥

मृगाक्षी वाचून सर्व लोकांस प्रकाश देणारे दीप, अग्नि,
नक्षत्रे असताहि मला हे विश्व अंधारलेले वाटते. स्त्री नाहीं तर
कांहीं नाहीं ! १४

उद्धृत्तः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते ।

रागाधिष्ठितमोष्टपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ॥

सौभाग्याक्षरपंक्तिरेव लिखिता पुष्पाद्युधेन स्वयम् ।

मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा. १५

स्वभावे उद्धृत्त स्तन चपळ है लोचनयुगे

तसा रागी ओष्ट प्रकृतिकुटिल भ्रमण मे ॥

करो पीडा मार्ते तदपि तव सौभाग्यलिपिका ।

करी कष्टी मध्यस्थित असुनियां रोमलतिका ॥ १५ ॥

हे कामिनि, तुझे वर्तुळकार स्तन, चंचल नेत्र, कंपित
भिवया, रसभरित अधरोष्ठ हे सर्व आम्हांस छळोत, कारण,
ही मदनानी लिहिलेली सौंदर्यसूच अक्षरांची ओळ आहे !
पण तुझ्या उदरावरील केसांची ओळ आम्हांस कां तापविते
बरे ? १५

गुरुणा स्तनभारेण मुखचंद्रेण भास्वता ।

शनैश्वराभ्यां पादाभ्या रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १६ ॥

भास्वद्देहशशी वक्त्र गुरुही स्तनभार तो ।

शनैश्वर पदद्वंद्व ग्रहरूप विराजतो ॥ १६ ॥

गुरू सारखा स्तनभार, चंद्रासारखे मुख, शनैश्वरासारखी
मंद चाल पाहून मला स्त्री म्हणजे सर्व ग्रहांचा संग्रहच वाटतो १६

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं ब्रह्मरि।
 वक्त्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ॥
 पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा ।
 पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥१७॥

मांड्या नितंब जघन स्तन पुष्ट तचि ।

पूर्णंदु साम्य न धरी सखिच्या मुखार्चे ॥

हैं आकुलत्व ज्ञाणि टाकुनियां मना तूं ।

साधीं महासुकृत सर्वसुखैकहेतु ॥ १७ ॥

हे हृदयां ! कामिनीचें पुष्ट व अंतर रहित स्तन, मनोहर जघन, सुंदर मुख वगैरे पाहून तूं व्यर्थ व्याकूल कां होतोस ? साधी प्राप्ती विषयीं इच्छा असेल तर पुण्यसंग्रह कर. पुण्यावाचून कुणाचेच इच्छित हेतु साध्य होत नाहीत. १७

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितंबाःकिं भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

भल्यांस मी प्रार्थितसे स्वभावे ।

मात्सर्य टाकोनि निकें वदावे ॥

नितंब सेवूं धरणीधरांचे ।

किंवा मदोन्मत्त विलासिनींचे ॥१८॥

हे श्रेष्ठ जन हो ! पुढील दोन गोष्टी पैकी कोणती स्त्रिकारावी हे विचारपूर्वक व निःपक्षपातीपणाने ठरवा. पुरुषानें पर्वताच्या नितंबाचें (कडेकपारी) सेवन करावे [पर्वतांतलि गुहेंत परमेश्वराचें चिंतन करावे] कीं तारुण्यानें वाकलेल्या स्त्रियांच्या नितंबाचा भोग घ्यावा ? १८

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती पंडितानाम् ।

तत्त्वज्ञानामृतांभः प्लवलुलितधियांयातुकालः कदाचित् ॥

नोचेन्मुग्धांगनानां स्तनजघनभराभोगसंसर्गिणीनाम् ॥
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यतानाम् ॥१९॥

हा संसार असार त्यांत हि गती या दोन अत्यूत्तमा ।

ब्रह्मानंदसुखेंचि काल हरणें टाकूनि मायाभ्रमा ॥

कांतेच कुचकुंभ पुष्ट मग त्या मांड्या महासुंदरा ।

त्यांतें कीं कुरवाळिती रतिभरें हा काळ गेला वरा ॥१९॥

या चंचल आणि मायावी जगांत विद्वान लोकापुढें दोनच
मार्ग आहेत. आत्मज्ञानाच्या आनंदात मग होणें किंवा तारुण्यानें
ज्यांचें जघन आणि स्तन वाकले आहेत. अशा स्त्रियांच्या उपभो-
गांत काळ घालविणें ! [तिसरा नाही] १९

मुखेन चंद्रकांतेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥२०॥

चंद्रकांत तिचें वक्त्रा महानीलहि केश ते ।

पद्मरागपदद्वंद्वी रत्नरूप विराजते ॥ २० ॥

स्त्री म्हणजे रत्नमयी आहे ! तिचें मुख चंद्रकांत मण्या-
प्रमाणें, केश नील रत्नासारखे आणि हात पद्म रागासारखे
(लाल) आहेत ! तेव्हां स्त्री हे एक रत्नच नसून रत्नांची
खाण आहे ! २०

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति ।

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ॥

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणाम् ।

किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥२१॥

मोहांत पाडिति विषाद विडंबना ती ।

निर्भर्त्सना मद रतीहि तशी करती ॥

नारी मनांत शिहनी सहसा नरांच्या ।

सांगा काय करिती करुणालयांच्या ॥२१॥

हे पुरुषा, या स्त्रिया मोठ्या विलक्षण आहेत ! पुरुषांच्या दयाळू हृदयांत प्रवेश करून या सुंदर नयना त्यांस वाटेल ते करावयांस लावतांत त्या पुरुषांस मोहित करितांत, उन्मत्तकरितांत निर्लज्ज करितांत फजित करितांत, रमवितांतःच खिन्नहि करितांत, पुरुषास वश करणारा स्त्रीसारखा अन्य पदार्थच नाही ! २१

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणाम् ।

छायासु तन्वी विचचार काचित् ॥

स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन ।

निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥२२॥

थोपत थोपत जाते कोणी रमणी वनद्रुमच्छाये ।

वारी चंद्रकरांतें उचलुनि पदरा ज्याचिया सोये ॥२२॥

विरहाग्नीनें व्याकूल झालेली एक तरुणी. अंगास भाजणारे चंद्र किरण, स्तनावरील पदरानें थोपवित वनांतील वृक्षांच्या छायेखालीं विश्रांति घेत घेत चोहींकडे फिरली. २२

अदर्शने दर्शनमात्रकामा ।

दृष्ट्वा परिष्वंगरसैकलोलाः ॥

आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्या- ।

माशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥२३॥

न देखतां दर्शनलोभ दाटे ।

ज देखिल्या उत्सव केंवि भेटे ॥

आलिंगितां काम असा उदेजे ॥

देहद्वया भेद कदा न किजे ॥२३॥

जो पर्यंत सुरेख स्त्रि पाहिली नाही तो पर्यंत ती पहावी
इतकीच अपेक्षा असते, ती दिसली म्हणजे तिच्या अलिंगनाची
तीव्र इच्छा होते. अलिंगनाचा योग घडून आल्यावर तिच्या
व आपल्या देहाचे संमेलन व्हावे अशी इच्छा होते. २३

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी ।
चंदनं वपुषि कुङ्कुमान्वितम् ।
वक्षसि प्रियतमा मनोहरा ।
स्वर्ग एव परिशिष्ट आगतः ॥ २४ ॥

वरा चंदना लेप देहासि साजे ।

शिरीं मालतीपुष्पमाला विराजे ॥

उरीं कामिनी जीस तारुण्य माजे ।

अस सौख्य ज्या तेथ त्या स्वर्ग गाजे ॥ २४ ॥

किंचीत उमललेल्या मोंगरीच्या कळ्यांचा गजरा डोक्यांत
माळून व अंगास चंदनी उटी लावून आलेल्या मधु यौवनेच्या
उरोभागाचा कामी पुरुषाच्या वक्षस्थलास थोडा स्पर्श झाल्या-
बरोबर त्याला स्वर्ग प्राप्त झाल्यासारखे वाटते ! २४

प्राङ्मामेति मनागमानितगुणं जाताभिलापं ततः ।
सत्रीडं तदनुश्लथीकृततनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ॥
प्रेमाद्रं स्पृहणीयनिर्भररहः क्रीडाप्रगल्भं ततो ।
निःशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ २५ ॥

आरंभीच नको नको सखि वदे त्यानंतरें सोडितां ।

नीविग्रंथि सलज्ज पै हळहळू ते डोल दे ओढितां ।

टाकी धैर्य रत प्रियासह भरें संभोग तो माजतां ।

अंगें उद्यम ही करी सरि नसे ऐशा कुलस्त्रीरता ॥ २५ ॥

कुलीन स्त्री प्रथम निषेध करून नंतर रतिसुखाची थोडी

इच्छा दाखविते, नंतर थोडी लाज सोडून आपणच पुरुषांस रतिप्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करिते आणि नंतर प्रेम भराने उत्सुक होऊन शेवटी निःशंकपणे आपणच रतिसुखाचा आस्वाद घेण्यास आसक्त होते. म्हणून कुलीन स्त्रिया ठिकाणी रत होणेच सुखकारक आहे. २५

उरसि निपातितानां स्रस्तधम्पिल्लिकानाम् ॥
मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ॥
सुरतजनितखेदस्विन्नगंडस्थलीनाम् ।
अधरमधु वधूनां भाग्यवंतः पिबन्ति ॥२६॥

पहा संभांगांतीं उपरि सुरतश्रांत ललना ।
उरीं लोळे डोळे उघडि आणि झांकीं सुनयना ॥
असे गंडद्वंद्वीं पुलकित बरी मुक्तकवरी ।
तिची गोडी घतो कुशल जन चावूनि अधरीं ॥ २६ ॥

केस विखुरलेले, ज्या किंचात उघडलेल्या नेत्रांनी सारखी टक लावून अवलोकन करीत आहेत, आणि रतिजन्य श्रमानी ज्यांच्या गालावर धर्मबिंदू आले आहेत अशा स्त्रियांच्या अधर रस पानाने तूत होणारे पुरुष भाग्यशाली होत ! २६

आमीलितनयनानां यत्सुरतरसोनुसंविदं कुरुते ।
मिथुनैर्मिथोऽवधारितमवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् २७

डोळे मिट्टुनि किंचित स्त्री सुरतापासुनी बहुत सुखवी ।
होचि असे मदनाची समाप्ति ऐसे मनीं मिथुन मिरवी ॥ २७ ॥

किंचित मिटलेल्या नेत्रांनीं एकमेकाकडे पाहाणाऱ्या स्त्री पुरुषांचा जो सुरत संबधी रस तो कामदेवास संतोष देणारा आहे. अन्य नाही ! २७

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां
 यदिह जरास्त्रापि मान्मथा विकाराः ॥
 तदपि च न कृतं नितंबिनीनां ।
 स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २८ ॥

हा थोर अक्रम नव्हे उचित प्रसंग ।
 वृद्धासही पर विकार करी अनग ॥
 तो भोग जीवनही जों स्तनपात नाही ।
 केलें न पंकजमवें चतुरें असें ही ॥२८॥

पुरुषांस वृद्धपणापर्यंत कामवासना असावी आणि स्त्रियांनी मात्र स्तनपतन होईपर्यंत जगावें पण त्यांना सुरतेच्छा नसावी असा हा प्रकार पाहून ब्रह्मदेवाचें कृत्य किती अनुचित आहे हे ध्यानांत येते. २८

एतत्कामफलं लाक्रे यद्वयोरेकचित्तता ।
 अन्यचित्तकृते कामे शवयोरेव संगमः ॥ २९ ॥

स्त्रीपुरुषांचें जेव्हां एकवटे मन तर्धीं सफल रत तें ।
 अन्यत्र चित्त जातां शवसंगी काय हो उणें असतें ॥ २९ ॥

उभयतां स्त्री पुरुषांचें एक चित्त असणें हेच विषय सेवनाचें ध्येय होय. अन्य ठिकाणीं चित्त ठेऊन दोघापैकीं एकानें विषयसेवन केल्यास त्यांचा संग शवाशी केलेल्या संगप्रमाणें होय ! २९

प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा रसादलसास्तता ।
 भणितमधुरा मुग्धप्रायाःप्रकाशितसंमदाः ॥
 प्रकृतिसुभगा विभ्रामार्हाः स्मरोदयदायिनो ।
 रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥३०॥

प्रणय मधुर पै जे प्रेमभावप्रयुक्त ।

सरस अलस मुग्धप्राथ एकांति उक्त ।

प्रकृतिसुभग तेवीं हर्षविश्वासरूप ।

स्मरज मृगदृशींच चित्ताहारी प्रलाप ॥३०॥

प्रीतिमुळें रुचकर, आनंदभरित, रसाने शिथील, रति-
शब्दानें गोड पण अस्पष्ट, स्वभावे करून चांगली, विश्वास
ठेवण्यास योग्य आणि कामोत्पादक अशी दीर्घ नेत्रांच्या स्त्रियांची
एकांतातील भाषण वाणीनें वर्णिताहि येत नाहीत ! ३०

आवासः क्रियतां गाद्गगे पापवारिणि वारिणि ।

स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥३१॥

करावा वास गंगेच्या सलिली पाप हारिजे ।

अथवा तरुणींपीनस्तनाभ्यंतर सेविजे ॥ ३१ ॥

ज्ञानी माणसानें वस्ती करावयाचीच झाली तर पातक हरण
करणाच्या गंगोदकाच्या तीरीं करावीं किंवा रत्नहारानें युक्त
आणि मनांस हरण करणाच्या तरुणीच्या उरोभागावर
करावी ! ३१

प्रियपुरतो युवतीनां तावत्पदमातनोतु त्वादि मानः ।

भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्निर्मलः पवनः ॥ ३२ ॥

राहे तोंवरि कांतच्या हृदयीं क्रोध दारुण ।

संचार न करी जों हा चंदनाद्रिसमीरण ॥३२॥

जो पर्यंत चंदनी गंधाचा वासंतिक वायु मलयपर्वतावरून
येत नाही तो पर्यंतच तरुणींचा अहंकार पतीपुढें टिकतो.
एकदां तो आला म्हणजे त्यांचा सौंदर्याभमान स्वयेंच
संपतो ! ३२

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो ।
 मधुरविरतोत्कण्ठा वाचः प्रियाः पिकपाक्षिणाम् ॥
 तिरलसुरतस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः ।
 प्रसरति मधौ रात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥३३॥

परिमलान्वित वायु नवाङ्कुरी ।

तरुविराजित फार वनांतरौ ॥

शुकपिकप्रमदाजन माजतो ।

बहु तयांस वसंत नवाजितो ॥३३॥

सुगंधी वायु, नविन पल्लवांच्या कोवळ्या छाया, मधुर कंठी स्त्री-कोकिला आणि संभोग श्रमानी ज्यांच्या मुखावर धर्म बिंदू आले अशा चंद्रमुखी [स्त्रीयां] वगैरे गोष्टीनां वसंत ऋतूत नवा रस चढतो; मग अशा वसंताच्या मधुर रात्री कोणास विषय सेवनाची इच्छा होणार नाही ? ३३

मधुरयं मधुरैरपि कोकिलाः ।

कलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ॥

विरहिणः प्रतिहन्ति शरीरिणो ।

विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ ३४ ॥

कोकिळध्वनि सुशीतळ वारें ।

काळ उत्तम वसंत पहा रे ॥

कामिनीविरह वेध ज्याला ।

दुःखदायक समस्त त्याला ॥३४॥

स्त्री वियोगानें व्याकूळ झालेल्या पुरुषांस वसंत ऋतूत कोकिलांचा शब्द आणि मळया नील देखील दुःखदायक वाटतो. कोकिलांचा मधुर शब्द आणि चंदनी वायु दुःखकारक कसे ? कारण विपत्तिंत अमृतहि विषयम होतें ! ३४

आवासः किल किञ्चिदेव दयितापार्श्वे विलासालसः ।
 कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ॥
 गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैः सेव्याः सितांशोः कराः
 केषांचित्सुखयन्ति नेत्रहृदये चैत्रे विचित्राः क्षपः ॥ ३५ ॥

द्वारों लतामंडप रम्य नारी ।

पुष्पे पिकालाप परोपकारी ॥

गोष्ठी कवीशीं हिमरश्मिसेवा ।

ज्या सौख्य हें तोच गृही वदावा ॥ ३५ ॥

चैत्रांत मंद व शिथील अशा स्त्रियांच्या जवळ शयन करणे
 प्रिय थोडेच होते ? कोकिलांचा मधुर मंजूळ शब्द, प्रफुल्लित
 बेलिंचा मंडप, कविंच्या विविध कथा, चंद्रकिरण, चैत्राच्या
 विचित्र रात्री प्रवासी लोकांस दुःखकारक वाटतात ?
 (विरहामूर्छे) ३५

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकथामातन्वती मञ्जरी ।

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कंठमालोक्यते ॥

अप्येते नवपाटलीपरिमलप्राग्भारपाटच्चरा ।

वान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखंडशैलानिलाः ३६

शोभा धरी स्त्रीविरहानलाची ।

जे मंजरी आम्रमहीरुहाची ॥

पिकावली सादर तीस पाहे ।

श्रीखंडशैलोद्भव वायु वाहे ॥ ३६ ॥

स्त्री-विरहानें उत्पन्न झालेल्या अग्रीत प्रवासी पुरुषांची अहूति
 देण्याचें काम आम्रवृक्षांची मंजरी वसंतऋतूंत करिते ! कोकिला
 जिच्याकडे उत्कंठतेनें पाहतां आहेत, आणि श्रम हलके करणारा
 पाटली पुष्पांचा सुवास सर्वत्र दरवळविणारे वायु वहात आहेत

अशा वसंत ऋतूंत ही मंजरी पुरुषांस व्याकूळ करिते ! ३६

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ३७ ॥

आम्रद्रुमीं वार उठे वसंतीं ।

सौरभ्य संचार करी दिगंतीं ॥

करी विरेफावली जें तनाना ।

कोणास तें काम कशीं कशीना ॥ ३७ ॥

आम्रमंजरीच्या केसरांचे समुदाय, त्यांच्या सुगंधानें धुंद झालेल्या सर्व दिशा आणि ज्यांच्या गोड मधावर भ्रमरांचे थवे आसक्त झाले आहेत, अशा या वसंत ऋतूंत कोणास उत्सुकता वाटणार नाही ? ३७

अच्छार्द्रचंदनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो ।

धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ॥

मंदो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं ।

ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥ ३८ ॥

स्वच्छार्द्रचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्षी ।

धारागृहे शशधरातप शुक्लरक्षीं ।

वायू सुशीतल मनोहर पुष्पहार ।

माडी निदाघसमयीं स्मरहर्षकार ॥ ३८ ॥

शुभ्रातल्या शुभ्र अशा चंदनाच्या रसा सारख्या शतिल हातांच्या स्त्रिया, जिथें कारजांचें नृत्य सदैव चाललें अशी गृहे, सुगंधी सुमनें, धवल चांदणें, सुवासी वायु, सुंदर वेली आणि शुभ्र अशा आगाशा [गर्चीं] वगैरे पदार्थ ग्रीष्म ऋतूंत माद आणि मदन थांना वाढवितांत. ३८

स्रजो तद्व्यामोदा व्यजनपवनश्चंद्रकिरणाः ।
 परागः कासारो मलयजरजः सीधु विशदम् ॥
 शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो ।
 निदाघार्ता ह्येतत्सुखमुपलभन्ते सुकृतिनः ॥३९॥

उद्दाम हार वनसार विलंप चंद्र ।

माडी सुमद्य पवन व्यजनीय सांद्र ॥

कांता मनोज सुख रे वसनें उन्हाळा ।

हा सोहळा सुकृतपुंज ज्या तयाळा ॥ ३९ ॥

सुंदर सुवासिक सुमनांच्या माला, विंझण्याचा वारा, चंद्र
 किरण, पुष्प पराग, सरोवर, चंदनी चूर्ण, निर्मळ मदिरा,
 शुभ्रवर्णी गच्ची, कोमल वस्त्र आणि कमल लोचना हे पदार्थ
 पुण्यवंतासच ग्रीष्म ऋतूंत मिळतात. ३९

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरद्मलरश्मिः शशधरः ।

प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ॥

स्रजो तद्व्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने ।

करोत्यन्तः क्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥४०॥

माडी शुभ्र सुधांशु पूर्ण रमणीवक्त्रावज माला फुलें ॥

श्रीखंडद्रव जो बरा मगमगी हें सर्व जें बोलिलें ॥

येणें क्षोभ घडे तयास हृदयीं जो मन्मथें जिक्रिला ॥

यातें पाहानि ही कदापि न ढळे जो कां विरागी भला ॥४०॥

शुभ्र गृह, निर्मळ चंद्रकिरण, तरुणींचें मुखकमल, चंदनाचें
 चूर्ण, सुवासिक पुष्पमाला हें पदार्थ रसिकाचेंच अंतःकरण
 व्याकूल करितात. विषय विन्मुखाचें नाही ! ४०

तरुणीवैषोदीपितकामा ।

विकसितजातिः पुष्पसुगंधिः ॥

उन्नतपीनपयोधरभारा ।

प्रावृट् कुरुते कस्य न हर्षम् ॥४१॥

कोणास न करी हर्षं वर्षा हे तरुणीपरी ।

पयोधरें पष्पगंधें मटना माजवी वरी ॥४१॥

जिनें आपल्या लावण्यानें मदनास प्रकट करावयांस लाविलें आहे, जिच्या पार्शीं जाईच्या फुलांचा सुगंध आहे आणि पुष्ट आणि उंच स्तनभारानें जी नम्रझाली आहे अशी स्त्री कुणास मोहविणार नाही? ४१

वियदुपचितमेघं भूमयः कंदलिन्यो ।

नवकुटजकदम्बामोदिनो गंधवाहाः ॥

शिखिकुलकलकेंकारावरम्या वनान्ताः ।

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥४२॥

नवमेघवृंद गगनीं धरणी हे ।

जलपूरजर्जरित होऊन राहे ॥

शिखिकूजनें मिरवतें वन जेव्हां ।

नर दृष्ट खिन्न हि समुत्सुक तेव्हां ॥४२॥

मेघांच्या समुदायानें भरलेलें आकाश, नव तृणांकुरांन नट लेली भूमि, कुटज, कदंब इत्यादि फुलांच्या सुवासानें धुंद झालेला वायु, मोरांच्या मधुर शब्दांनी युक्त अशीं वनें, पर्जन्य कालीं सुखीं आणि दुःखीं अशा सर्व लोकांना कामी बनवितांत ! ४२

उपरि घनं घनपटलं तिर्यगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

वसुधाकंदलधवला तुष्टिं पथिकः क यापयतु ॥ ४३ ॥

वतें पटल घनाचें नर्तन करिती महीवरीं मोरें ।

मृतल हिरवें पथिकें सोडावी दृष्टि कोटें रे ॥४३॥

डोक्यावर दाट मेघांचा समुदाय, मयुरांच्या नृत्यांनीं गज-
चजलेलें पर्वत, नवतृणांकुरांनीं नटलेली भूमि पाहून कोणता
स्त्री वियोगी पुरुष आनंदी राहिल ? ४३ ?

इतो विद्युद्वल्लीविलसितमितः केतकितरोः ।
स्फुरद्गन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ॥
इतः केकीक्रीडा कलकलरवः पक्ष्मलदृशां ।
कथं यास्यन्त्येते विरहादिवसाः संभृतरसाः ॥४४॥

विद्युलता हे नव केतकी हे ।

हे मेघ हें बर्हिणनृत्य पाहें ॥

चहूंकडे हे सुटली धुमाळी ।

वियोगवत्स्त्री साखि कैवि टाळी ॥४४॥

एकीकडे बिजलीचें चांचल्य; दुसरीकडे केतकी पुष्पांचा
परिमल, सर्वत्र दाट जमलेल्या मेघांच्या गर्जना, मयुरांचा
कोलाहल ऐकून स्त्रियांचें विरहाचें दिवस कसें जातील कोण
जाणें ! ४४

असूचीसंसारे तमसि नभसि प्रौढजलद- ।
ध्वनिप्राप्ते तस्मिन्पतति दृषदां नीरनिचये ॥
इदं सौदामन्याः कनककमनीयं विलसितं ।
मदं च म्लानिं च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥४५॥

न मार्गं हि दिसे असे तम तमाम वेषी दिशा ।

नभीं जलदवृंद त्यास्तवहि माजलीसे निशा ॥

अशा समर्थिं ना कशी झळकतांचि विद्युलता ।

प्रमोद भय ही धरी स्वमनिं जारिणी चालतां ॥४५॥

सर्वत्र अंधार, मोठ्या मेघांच्या गर्जना. शिळेवर निरंतर
वडणाऱ्या पर्जन्याच्या धारांनी युक्त अशा भाद्रपदांतील

रात्रीं पतिसहीत असणाच्या स्त्रियांस विजेचा चमचमाट
आनंददायक वाटतो, तर विरही स्त्रिस तोच म्लानता आणतो ४५

आसारेषु न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं यदा शक्यते ।

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ॥

जाताः शीतलशीकराश्चमरुतश्चात्यन्तखेदच्छिदो ।

धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ४६

वर्षतां घनं गृहीं निज नारी ।

पोटिशीं धरुनि घुंगट मारी ॥

दुर्दिन प्रियतमाकुञ्जसंगे ।

होतसे सुदिन हों रतिभांगे ॥४६॥

पृथ्वीवर पर्जन्याचें नृत्य चाललें असतांना पुरुष घरा बाहेर
जात नाहीत अशा वेळीं स्त्रिया थंडीचें निमित्त करून त्यांस
घट्ट आलिंगन देतात. दैववान माणसांस दुष्ट दिवसहि संभोग
समयीं सुखकारक होतात ४६

अर्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लुथाङ्गः ।

प्रोभ्रूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ॥

संभोगक्लान्तकान्ताशिशिलभुजलतावर्जितकर्करीतो ।

ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं न पिबति सलिलं शारदंमंदभाग्यः ४७

करुनि निधुवनातें जो निजेला श्रमोनी ।

तृषित मग निशीथीं तोय मार्गे उठोनी ॥

शिशिर जल सखी दे गात्र संक्लान्त जीचे ।

अतुल सुख असें हें मंदभाग्यासि कैचे ॥४७॥

शरदतूंत अर्धीं रात्र विषय सेवनांत घालविल्यानंतर सुर-
ताच्या म्लानीनें एक पुरुष गच्चीवर एकांतीं निजला, आणि
मर्धेच उठून, मद्य प्याला असतां हि, पाणी मागूं लागला, अशा

वेळीं संभोग श्रमानें व्याकूळ झालेल्या स्त्रिनें अर्पण केलेलें, व
चंद्र प्रकाशासारखे स्वच्छ पाणी दैवहीन पुरुषांस कोठून प्राशन
करावयांस मिळेल वरें ! ४७

हेमंते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोभृतः ।
काश्मीरद्रवसांद्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रै रतैः ॥
पीनोरुस्थलकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यंतरे ।
ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥४८॥

मिष्टान्न आज्य दधि दुग्ध यथेच्छ झोडी ।

तांबूल कुंकुम विलेपन भोग गोडी ॥

स्त्री पोटिशीं धरुनियां सखलात वोढी ।

खोलींत शेज हिमरात्रि तयासि थोडी ॥४८॥

हेमंत ऋतूंत, दही, दूध आणि तूप वगैरे भक्षणारे, आरक्त
वस्त्र धारण करणारे, केशराची उटी लावलेले, चमत्कारिक
संभोगामूळें श्रमलेलें, पुष्ट उरांच्या स्त्रियांशीं आलिंगिलेले,
आणि तांबूलानें तोंड भरलेलें दैवशाली पुरुष गृहामध्यें सुखानें
निद्रा घेतांत. ४८

चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना ।
वक्षः सूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयंतः ॥
उरूनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्स्रंसयन्तांशुकानि ।
व्यक्तं कांताजनानां विटचरितकृतः शैशिरा वांति वाताः४९

ओष्टीं करी व्रण हि चुंबुनि गंडदेशीं ।

निर्मी कसा पुलक पीनकुचद्वयाशीं ॥

वस्त्रांत ही घुसतसे जघनासि झोंबे ।

जारापरी शिशिरवायु रते न थांबे ॥४९॥

वायु, गालाचें चुंबन घेतांत, सीत्कार करावयांस लावितांत,

वक्षस्थलावर रोमांच उभें करितांत, मांड्यास भराभरा कापा-
वयास लावितांत, कटिची वस्त्रें उडवितात, अशा प्रकारें वायु
शिशिर ऋतूंत विषयभोगी पुरुषासारखे आचरण करितांत. ४९

केशानाकलयन्दशौ मुकुलयन्वासो बलादाक्षिपन् ।

आतन्वन्पुलकोद्गमं प्रकटयन्नङ्गेषु कम्पं गतैः ॥

वारंवारमुदारसीत्कृतकृतो दंतच्छदांपीडयन् ।

प्रायःशैशिर एष सम्प्रति मरुत्कांतासु कांतायते ॥५०॥

केशा करी व्याकुल नेत्र झांकवी ।

बळेंचि वस्त्रें उडवी थरारवी ॥

सीत्कार दंतांसि रची समीर हा ।

कांतासवें शैशिर पें रते पहा ॥५०॥

शिशिर ऋतूंत वायु प्रथम केसांचें आकर्षण करितों, दृष्टी
आकुंचिततो, वस्त्र ओढतो, देहावर रोमांच उठवितो, आलिं-
गन देऊन कंप प्रकट करितो; सीत्कार करणाऱ्या ओठांना
पीडा करितों. अशा प्रकारें तो पति सारखा आचरण करितो.

असराः सन्वेते विरस विरसाश्चैव विषयाः ।

जुगुप्सन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ॥

तथाप्यन्तस्तन्वे प्रणिहितधियामप्यनबल- ।

स्तदीयो नाख्येयः स्फुरति हृदये कोपि महिमा ॥५१॥

यां लोकीं विषयां समस्त जन ते निंदोत दोषाकुल ।

कीं ज्ञालोहि तसे निरर्थक अस बोलोनियां निष्फल ॥

केल्या ज्यांही निमग्न बुद्धि अपुल्या त्या आत्मतत्त्वीं अहा ।

त्यांच्याही हृदयीं स्फुरेचि महिमा कांहीं अनिर्वाच्य हा ॥५१॥

विषय हें सर्व दोष्यांचें मूलस्थान होय. त्याची निंदा कर-
णाऱ्यांच्या व ज्यांनी आपली बुद्धि आत्मस्वरूपी लीन केली

आहे अशांच्याहि मनांत कमल लचिन्ना (स्रोजन [त्यांच्या]
चित्ताची चिलबिचील केल्याशिवाय रहात नाहीत हे आश्चर्य
होय ! ५१

भवन्तो वेदांतप्रणिहितधियामाप्तगुरवो ।
विचित्रालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ॥
तथाप्येतद्भूमौ नहि परहितात्पुण्यमधिकं ।
नचास्मिन्संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥५२॥

वेदांतींच निमग्न जे तुम्हि त्यां कल्याणकर्ते गुरू ।
आम्ही ही कवि जे विचित्र वदती त्यांचे सदा चाकरू ॥
या लोकीं तरि पुण्य जें परहितावांचूनि दूजें न तें ।
संसारींहि तसें मनोहरं दुजें स्त्री सांडुनी कोणतें ॥५२॥

वेदांतावर श्रद्धा असणाऱ्यांचे तुम्ही हितकर्ते व गुरूहि
आहात. आणि आम्ही चातुर्ययुक्त शब्दांच्या कविंचे सेवक
आहोत. असे असतांही आम्हास असें वाटतें कीं, दुसऱ्यांचे
हित करणें या सारखे दुसरे पुण्य या भूमिवर नाही. आणि
स्त्रि पक्षां रम्य अशी दुसरी वस्तु या संसारांत नाही ! ५२

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै- ।
द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदां सेवनीयम् ॥
अभिनवमदलीलालसं सुंदरीणां ।
स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥५३॥

युक्तिशून्य बहू बोलुनि काय ।

सौख्यदायक तिजा न उपाय ।

कामिनीकुचयुगा कवळावें ।

कीं वनाप्रति उठोनि पळावें ॥५३॥

युक्तिशून्य अनर्थक वचनांचे या लोकीं कांहीं प्रयोजन

नाहीं. या जगांत दोनच गोष्टी करव्यांत. स्तनभारानें वाकले-
ल्या सुंदर स्त्रियांचा उपभोग किंवा अरण्य सेवन ! ५३

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाता- ।
ल्लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् ॥
नान्यन्मनोहारि नितंविनीभ्यो ।
दुःखस्य हेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥५४॥

मी बोलतो सत्य न पक्षपातें ।
जें सत्य लोकांतहि मान्य होतें ॥
मनोहर स्त्रीसम आन नाहीं ॥
तत्तुल्य दुःखप्रद ही न कांहीं ॥५४॥

लोकहो, मी सत्यच बोलत आहे. एकांगी मत स्विकारून
बोलत नाहीं. सर्व लोकांस हे लागू आहे. ते म्हणजे विषयीं
पुरुषांस संतोष देणारे स्त्रि शिवाय दुसरें कांहीं नाहीं आणि
परमार्थ निष्ठास स्त्रि हीच दुःखदायक गोष्ट आहे. ५४

तावदेव कृतिनां हृदि स्फुर- ।
त्येष निर्मलविवेकदीपकः ॥
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ।
ताड्यते चपललोचनाञ्चलैः ॥५५॥

भल्यांच्या मनोमंदिरामाजि तांचें ।
विंवकप्रदीपं स्फुरे स्पष्ट साच ॥
तयांतें कटाक्षांचल जों न मारी ।
कुरंगेक्षणा यौवनान्मत्त नारी ॥५५॥

जो पर्यंत स्त्रियांच्या चंचलनेत्र कटाक्षानें हा स्वच्छ विचार-
रूपी दीप फुटला गेला नाहीं तो पर्यंतच तो पुण्यवंतासहि
विवेकी ठेवील. कारण स्त्रि कटाक्षानें पुरुष तात्काळ विवेकहीन
होतो ! ५५

वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता ।
 श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पंडितानाम् ॥
 जघनमरुणरत्नग्रंथिकाश्रीकलापं ।
 कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥५६॥

वाचाल रे पंडित लोक जे जे ।
 वैराग्य त्यांचें वचनीच साजे ॥
 जो कामिनीच्या जघना भुलेना ।
 ऐसा असें कोण मला कळेना ॥५६॥

अनेक वेदवादी पंडित तोंडानें विषयांचा त्याग करावा
 असें म्हणत असतात. परंतु रत्नखचित मेखलांनी नटलेल्या
 स्त्रियांच्या जघनास दूर करण्यांस कोण समर्थ आहे ? ५६

स्वपरप्रतारकोऽसौ निंदति योऽलीकपंडितो युवतिम् ।
 यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गस्तस्यापि फलं तथाप्सरसः ५७

मांठा प्रतारक हि पंडित लोक पाहें ।
 निंदी स्त्रियां तद्भिलाष मनांत वाहे ॥
 नानातर्पी घडतसे सुरलोकवास ।
 तेथें परंतु सुखद प्रमदाविलास ॥५७॥

जो पंडित तरुणींची निंदा करितो तो या लोकाची व
 परलोकाची व्यर्थ वचना मात्र करितो. कारण तपाचें फल
 स्वर्गवास आणि स्वर्गवासाचें फल ह्यणजे अप्सरांचा भोग ! ५७

मत्तेभकुंभदलने भुवि संति शूराः ।
 केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ॥
 किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य ।
 कंदर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥५८॥

आहेत शूर मदवारणकुंभभेत्ते ।

या भूतलीं कितिक सिंहविनाशकर्ते ॥

सर्वापुढें कराने मीच वदें तथापि ।

शूरांत तो विरल जो स्मरगर्व दापी ॥५८॥

उन्मत्त हत्तीचें गंडस्थळ फोडणारे आणि सिंहास ठार करणारे शूर या पृथ्वीवर पुष्कळ आहेत, पण मदनाचा उन्मत्तपणा जिरविणारे वीर या भूमिवर थोडेच असतील ! ५८

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां ।

लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ॥

भ्रुचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते ।

यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ५९

सन्मार्गी तोंच राहे प्रभुपण मिरवी तोंच त्या इंद्रियांचें ।

लज्जेतें तोंचि वाहे विनतपण निकें दावितों तोंचि साचें ॥

भ्रुचापा वोढुनियां श्रवणपथवरी मारिला नेत्रबाणीं ।

नाहीं जों कामिनीहीं पुरुष मिरवितो तोंचि हीं सर्व लेणीं ॥५९॥

भ्रुकूटीरूप धनुष्यानी आकर्षण करून सोडलेले, कानापर्यंत दीर्घ नेलेले, नीलसर पिसाच्यांनी युक्त. आणि धैर्य हरण करणारे विलासवती स्त्रियांचे दृष्टीरूपी बाण जो पर्यंत पुरुषांवर पडलें नाहींत तोपर्यंतच तो साधू इंद्रिये दमनी, लज्जता व लीनता धारण करूं शकतो. ५९

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥६०॥

अत्युत्कट प्रेमभरें स्त्रिया हो ।

ज्या ज्या क्रियेचा धरितील लाहो ॥

करूं शकं विघ्न न तो विधाता ।

तेथें दुजाची मग काय वार्ता ॥६०॥

अत्युत्कट प्रेमानें जे कार्य स्त्रिया आरंभितात त्या कार्यांत
विघ्न आणण्यास ब्रह्मदेवासहि भय वाटतें ! ६०

तावन्महत्त्वं पांडित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु स्वतः पश्वेषुपावकः ॥६१॥

महत्त्व पांडित्य कुलीनता जे ।

विवेक अत्युत्तम तोचि साजे ॥

देहीं न जों तो मदनाग्नि पेटे ।

दे या समस्तांसहि जो चपेटे ॥६१॥

पुरुषामध्ये पूज्यत्व, ज्ञान, विवेक, कुलीनता, सारासार
अवलोकन वगैरे तो पर्यंत असतें कीं जो पर्यंत मदनाग्नि देहा-
मध्ये भडकला नाही ! तो एकदां पेटला म्हणजे या सर्व गोष्टीं
संपतात ! ६१

शास्त्रज्ञोऽपि प्रथितविनयोऽप्यात्मबोधोऽपि बाढं ।

संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ॥

येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती ।

वामाक्षीणां भवति कुटिला भ्रूलता कुञ्चिकेव ॥६२॥

तरे या संसारीं विरल जन आत्मज्ञ सुकृती

विवेकी वेदांतश्रवणविनयांपस्कृतमती ।

स्त्रियेची भ्रुकुंची नरकनगराचि कुलुप ।

बळें उद्घाटी त्या स्थलें जन भरे टाकुनि तपें ॥६२॥

जरी मनुष्य सर्व शास्त्रज्ञाता, नम्र, ज्ञानी आहे तरी जन्म-
मरणरूपी संसारांमध्ये उत्तम गती त्यास कचितच मिळते !

याचें कारण हें कीं, या संसारांत सुंदर डोळ्यांच्या स्त्रियांची
बक्रभुवयांची कुटिलता ही जणूं कांहीं यमनगरीच्या दारांचें
उच्चाटन करणारी किल्लीच ठरते ! ६२

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलः ।
व्रणी पूयक्लिनः कृमिकुलशतैरावृततनुः ॥
क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितलः ।
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ६३ ॥

काणें रोड विपुच्छ कर्णदुबळे पोटाविण लंगडें ।

अंगीं घाय तयांत पूं आणि किडे हें ही असो घेरडे ।

ऐसें श्वान चढे शुनीवारि गळां ज्या कांठमोरा असे ।

मेल्यातें स्मर मारितो रगडुनी वेढ्यास लज्जा नसे ॥६३॥

वाळलेला, एक डोळा गेलेला, एक पाय शिळक असलेला,
बहिरा शेषटी तुटलेला, व्रण पडलेला, पूंवाने भरलेला, किडे
लागलेला, क्षूधेनें रोडावलेला, वृद्ध, खापराची माळ गळ्यांत
असलेला कुत्रा कुत्रीकडे धांवतोच. जवळ जवळ शरिरानें मेलेला
असतानांही मदन त्याला अशा रीतीनें मारितों ! [पिडीतो]
एकंदर मदनास कांहीं विचार नाही ! ६३

स्त्रीमुद्रां श्लेषकेतनस्य परमां सर्वार्थसम्पत्करिं ।
ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुंडिताः ।
केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे । ६४ ।

स्त्रीयोनी मुद्रा मकरध्वजाची ।

सर्वार्थसिद्धिप्रद जाण साची ॥

न मानिती जे स्मर त्यास दंडी ।

ळावी भिके नग्न जटील मुंडी ॥६४॥

राज-मुद्रेनेच सर्व कामें होत असतात, मकरध्वजाची स्त्रि-
हीच मुद्रा होय ! मदनास उत्पन्न करणारी, संपत्ती देणारी
स्त्रिरूप मुद्रा टाकून जें दुर्बुद्ध स्वर्गाची फलें शोधीत बसतात तें
शिक्षेस पात्र होतांत ! म्हणूनच अशा लोकांना मदनानें नग्न
केलें, मुंडीत केलें, जटाधारी केले आणि कित्येकांना हाती
कपाल घेऊन भिक्षा मागावयांस लाविलें ! ६४

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना- ।

स्तेऽपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥

शाल्यनं सघृतं पयोदाधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवा- ।

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यस्तरेत्सागरम् ६५

विश्वामित्रपराशरादिक ऋषी वायु जिहीं सेविले ।

तेही स्त्रीमुखपंकजा बघुनियां मोहाप्रती पावले ॥

होती जें वशि भक्षुनी घृतयुता शाल्योदनातें नर ।

विन्ध्याद्रीसहि अंबुराशि तरणें नाहींच कीं दुष्कर ॥६५॥

वायु, पाणी आणि पानें यात्ररच निर्वाह करणारे विश्वा-
मित्र; पराशर वगैरे महायोगी हरिणाक्षीं पुढें हरले ! मग दूध-
तूप आणि भात खाणारे इंद्रियांचें नियमन कसें करूं शकतील ?
हे जर शक्य असेल तर विन्ध्य पर्वत समुद्रांत तरणें अशक्य
नाहीं ! ६५

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवावलम्ब- ।

व्यासङ्गध्वस्तधैर्यं कथममलधियो मानसं संविदध्युः ॥

यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्यतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः ।

प्रेङ्खत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्यः

या निर्मिल्याच नसत्या जरि रम्य नारी ।

सौंदर्ययौवनविभूषण ज्यांस भारी ॥

सेवागुणें सकल टाकूनियां विवेक ।

कां सेविते खलनृपांगण थोर लोक ॥६६॥

ज्यांची अंगकांति पुनवेच्या चंद्रासारखी आहे, ज्यांच्या मेखलेचें मंजुळ शब्द मनाला मोहित करीत आहेत. आणि स्तनांच्या भारानें ज्या नम्र झालेल्या दिसत आहेत अशा कमल लोचना जर नसत्या तर निर्मल बुद्धिचें मानव या निरस जगांत, कुत्सित राजांच्या दरबारांत सेवा कशाला करीत बसलें असतें ? ६६

सिद्धाध्यासितकंदरे हरवृषस्कंधावगाढदुमे ।

गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ॥

कः कुर्वीत शिरः प्रणाममलिनं म्लानं मनस्वी जनो ।

यद्विस्तुरङ्गशिवनयना न स्युः स्मरास्त्रियः ६७

जेथें सिद्धजनीं स्वआश्रयकुट्या स्वानंद हो सेविल्या ।

खांदा घासुनि जेथ शंकरवृषे वृक्षत्वच्या काढिल्या ।

जेथें या मदनास्रचंचलदशा नाहींत उच्छृंखला ।

ऐसा तो असतां हिमाचल लवे कां हो मनस्वी खला ॥६७॥

हरिण बालकासारख्या नेत्रांच्या मदनास्ररूपिणी स्त्रिया जर नसत्या तर ज्यांच्या गुहा सिद्धांनी व्यापल्या आहेत, जिथले वृक्ष जणूं शिवाच्या नंदीनें रोधले आहेत आणि गंगा प्रवाहानें जिथल्या शिला पवित्र झाल्या आहेत अशा हिमाचलावर राहून कोण मस्तक नमवून मलिनता आणील ? ६७

संसारोदधिनिस्तारपद्वी न दवीयसी ।

अंतरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥६८॥

संसारीं मोक्षपद्वी दुरी नाहीं विचक्षणा ।

मध्ये या दुस्तरा नस्त्या जरी हो मदिरेक्षणा ॥६८॥

हे संसारा, मादक नयनांच्या स्त्रिया जर तुझ्या मध्ये
नसत्या तर तुला (संसाराला) तरुण जाणे अवघड नव्हते ?
[स्त्रियांमुळे कठीण झाले आहे] ६८.

राजंस्तृष्णाम्बुराशेर्नहि जगति गतः कश्चिदेवावसानम् ।
कोवार्थोर्थैः प्रभूतेः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागः ॥
गच्छामः सन्न यावद्विकसितनयनेन्दीवरालोकिनीनाम् ।
तावच्चाक्रम्य रूपं झटिती न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् । ६९।

न कोणीच तृष्णासमुद्रांत पारे ।

नृपा जोडि कां व्यर्थ तारुण्य धांवे ॥

जरेनें न जों जर्जरीभूत केली ।

मृगाक्षीगृहा जाइजे तोचि हाली ॥ ६९ ॥

एक प्रवासी राजास म्हणतो, “ हे राजा, या जगांत
आशेचा समुद्र कुणीं ओलांडू शकला नाही. तारुण्य संपल्यावर
संपत्तिचा काय उपयोग ? आपण द्रव्य संपादन करून सुंदर
नयनांच्या [स्त्रिया] कडे जाईपर्यंत तारुण्याचे दिवाळे वाजलेले
असते ? ” ६९

रागस्यागारमक नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु- ।
मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ॥
कंदर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधत्पष्टदोषप्रबन्धम् ।
लोकेऽस्मिन्नह्यनर्थव्रजकुसुमवनं यौवनादन्यदस्ति ॥७०॥

गृह विषयरतीचे हेतु जें दुर्गतीचे ।

घनपटल असे जें ज्ञानताराधिपाचे ॥

मदनसुहृद बीज भ्रांतिदोषादिकांचें ।

अघजनक जर्नी या यौवनावीण केचें ॥७०॥

या जगांत तारुण्यासारखी भयंकर अनर्थकारी गोष्ट दुसरी

नाहीं. हें तारुण्य म्हणजे केवळ प्रेमाचे घर, नरकाचें कारण,
मोहाचें बीज, ज्ञानरूपी चंद्रास अडविणारे मेघपटल, मदनाचें
प्रीतिपात्र, दोषी कवित्व आणि कुलाला जाळणारे काळीन
आहे. ७०

शृङ्गारद्रुमनीरदे विसृमरक्रीडारसस्रोतसि ।
प्रद्युम्नाप्रियबांधवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ॥
तन्वीनेत्रचकोरपारणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिर्धौ ।
धन्यः कोपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ।

शृंगारद्रुम त्यास होय जलद क्रीडारसाची नदी ।

जें कामप्रियमित्रयौक्तिकवचोमुक्ता त्यां अंबुर्धा ॥

कांतानेत्र चकोर त्यास विधि जें सौभाग्यभांडार जे ।

ऐसें यौवन पातल्या न विचले तो धन्य हा बोलिजे ॥७१॥

शृंगाररूपी लतेस मेघासारखे असणारे [पावसासारखे]
अनेक क्रीडारसांचा जणूं प्रवाह, मदनाचें जणूं प्रियबंधु, चतुर
रत्नांचा जणूं समुद्र, चकोररूपी स्त्रियांचें जणूं चंद्र आणि
सौभाग्य-शोभेचें जणूं निधान असें हें नूतन तारुण्य प्राप्त झाले
असतांदि, जो विकारी बनत नाही तो धन्य होय ७१

कांतित्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युत्सुकः ।

पीनोत्तुंगपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रुरिति ॥

दृष्ट्वा माद्यति मोदतेति रमते प्रस्तौति विद्वानपि ।

प्रत्यक्षामसिपुत्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥७२॥

कांतें पंकजलोचने विपूल हे श्रोणी तुझी नेटकी ।

सुभ्रू तूं जलजानने तटतटी पीनस्तनी कुंचुकी ॥

ऐसें आळवुनी प्रियेस करि तां संभोगितां वानितां ।

ज्ञाताही अपवित्र नैश्वर असें जाणोनही मोहलो ॥७२॥

स्त्री म्हणजे अपवित्र पदार्थांची जणू प्रतिमाच हें पुरुषास कळत असलें तरी तो तिला पहातांच विलक्षण होतो, हर्ष पावतो, तिच्यांत रममाण होतो, आणि तिची स्तुति करितो. हे कमल नयने, हे पुष्टस्तने, हे सुभ्रू, हे सुंदरी, हे विस्तीर्ण कटिप्रदेशे वगैरे संबोधनाने तिची तो स्तुती करितो. हे मोह-रूपी दुराचरण आश्चर्यकारक आहे ! ७२

स्मृता भवति पापाय दृष्टा चोन्मादवर्धिनी ।

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥७३॥

स्मरतां करिते ताप पाहतांच करी पिसें ।

स्पर्शितां भुलवी जे ते दायिता चोलिजे कसें ॥७३॥

स्त्रीचें नुसतें स्मरण मनांस तापवितें, तीचें नुसतें दर्शन उन्माद वाढवितें आणि नुसतां स्पर्श मोह पेटवितो तेव्हां तिला प्रिया कसें म्हणावे ? ७३

तावदेवाभृतमयी यावल्लोचनगोचरा ।

चक्षुःपथादपगता विषादप्यधिकायते ॥७४॥

डोळ्यांसमोर असते स्त्री जे पीयूषतुल्य जाण ।

जातां आड तयांच्या गरळाहानि अधिक ही असे श्रूण ७४

जे पर्यंत स्त्रि डोळ्यासमोर आहे तोपर्यंत अमृतासारखीं सुखकारक असतें पण एकदां का ती दृष्टी आड झाली कीं विषासारखीं शरिरांस छळतें ! ७४

नामृतं न विषं किंचिदेकां त्यक्त्वा नितम्बिनीम् ।

सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥७५॥

नसे स्त्रीविना आन पीयूष जाण ।

नसे काळकृष्ट स्त्रियेचीण आण ॥

सुधा तेच कांताऽनुकूलस्वभावे ।

विषप्राय जें तेचि अन्यत्र धांवे ॥७५॥

अमृत आणि विष स्त्री मध्येच आहे. स्त्रि जर अनुकूल असेल तर अमृतासारखी मधुर असते आणि तीच प्रतिकूल असेल तर विषासारखी भयंकर ठरते. ७५

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानाम् ।

दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ॥

स्वर्गद्वारस्य विघ्नं नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं ।

स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनामेकपाशः ॥७६॥

जो डोहो संशयाचा अविनयग्रह जो ग्रास जो साहसाचा ।

दोषा जें क्षेत्र जें कां कपट आणि अविश्वास हेवा त्याचा ॥

स्वर्गाचें विघ्न नाना नरकमुख महामोह त्याचीच पेटी ।

कोणें स्त्री निर्मिली हें विष अमृत गमे पाश हे सर्व ऋषी ॥७६॥

अनेक संशयांचा जणू भोवरा, उद्धटपणाचें केवळ घर, अविचारी कर्माचें नगर, सर्व दोषांचें भांडार, सर्व दुर्गुण जडविणारा रोग, स्वर्गाचा मार्ग नाश करणारे साधन, यम-नगराचे जणू द्वार आणि कपटलीलांचे पात्र असें स्त्रिरूपी जणू एक यंत्रच ब्रह्मदेवानें निर्माण केलें आहे. हें यंत्र पुरुषांस भयंकर बंधनकारक आहे ! ७६

सत्यत्वे न शशाङ्क एष वदनीभूतो नवेन्दीवर ।

दृष्ट्वा लोचनतां गते न कनकैरप्यङ्गायष्टिः कृता ॥

किंत्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विजानन्नपि ।

त्वङ्मासास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मंदो जनः सेवते ॥७७॥

चंद्राची मुखसाम्यता मुखाला ।

की फुलांबुजतुलना विलोचनाला ॥

त्वग्मांसप्रचूर जयांत हाडे ।

स्त्रीदेहा कनक वदे कवीश वेडे ॥७७॥

स्त्रियांचे मुख म्हणजे चंद्र नव्हे, त्यांचे डोळे म्हणजे कमल-
नव्हेत आणि त्यांचे शरीर म्हणजे सुवर्ण नव्हे पण कवींनी
त्यांना पूर्वीच या उपमा देऊन ठेवल्या आहेत. यामुळे हाडा-
मासांच्याच असताहि स्त्रियांच्या नादी अज्ञ लोक
लागतात ! ७७

लीलावतीनां सहजा विलासा-
स्त एव मुढस्य हृदि स्फुरन्ति ॥
रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्ध-।
स्तत्र भ्रमत्येव मुदा षडंघ्रिः ॥७८॥

विलासिनीची सहज क्रिया जे।

मूढाच्या ते हृदयांत डाजे ॥

स्वभावयोगे नलिनी विकासे ।

तेथे फिरं गुंतुनि भ्रम आसें ॥७८॥

लीलावती स्त्रियांचे नैसर्गिक विलास सुद्धां मूर्खांच्या मनांत
तरळतांत. कमलिनीचा विकास सहज होत असताहि भ्रमर
तिच्या जवळ आनंदाने घिरव्या घालीत असतो ! ७८

यदेतत्पूर्णेन्दुतिहरमुदाराकृतिवरम् ।

मुखाब्जं तन्वद्ग्याः किल वसति तत्राधरमधु ॥

इदं तावत्पाकद्रुमखलमिवातीव विरसम् ।

व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम्

जे पूर्णचंद्रोपम कामिनीचे ।

मुखाब्ज रे पात्र मुधारसान्ने ॥

तारुण्य जातां मग तें उतेंच ।

पिधापरी होईल जाण साच ॥७९॥

चंद्रासारखीं कांति असलेल्या, सुंदर अशा तरुणीच्या अध-
रांत अमृत असतें असें म्हणतात, पण हेंच अधरामृत तारुण्य
संपल्यावर विषासारखे होते ! ७९

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गानिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन- ।
द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्त्राम्बुजोद्भासिनी ॥
कांताकारधरा नदीयमभितः कुराशया नेष्यते ।
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण सन्त्यज्यताम् ॥८०॥

त्रिवली तरंग मुख तेंच सरोज ।

आणि चक्रवागयुग जाण उरोज ॥

वनितानदी कुटिलं हे निजसंगें ।

भवसागरीं बुडाविते सर मार्गे ॥८०॥

उदरावरील त्रिवली (केसांची ओळ) हे जणूं तरंग, उंच
व पुष्ट स्तन हेंच जणूं चक्रवाकाचें जोडपें, आणि मुख म्हणजे
जणूं कमल अशी ही स्त्रीरूपी नदी सर्वत्र वहात आहे. यास्तव
हे पुरुषा, तुला जर संसार समुद्रांत मग्न व्हावयाचे नसेल तर
हिल्या पासून [स्त्रिपासून] दूर रहा ! ८०

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमम् ॥

हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥८१॥

चिंती एकास एकातें पाहें वोलं दुजासर्वें ।

स्त्रियेला प्रिय जो होणें हे कदापि न जाणवें ॥८१॥

स्त्रि एका पुरुषाबरोबर बोलत असतानाच दुसऱ्याकडे
मादक कटाक्ष टाकीत असते आणि त्याच वेळीं घनांत तिस-
ऱ्याचेच चिंतन करीत असते ! स्त्रि म्हणजे एक विलक्षण

कोहे आहे ! ८१

मधु तिष्ठति वाचि योषितां ।
हृदि हालाहलमेव केवलम् ॥
अत एव निपीयतेऽधरो ।
हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥८३॥

आहे सुधा की वचनी स्त्रियांच्या ।
राहे तसें वीष हृदीं त्यांच्या ।
याकारणें ओष्ठमधूच पीती ।
छातीस कीं हे जन मुष्टि देती ॥ ८२ ॥

स्त्रियांच्या अधरांत अमृत असतें आणि हृदयांत विष
असते ! म्हणुनच त्यांच्या ओठाचे पान करीतांत आणि हृदया
वरील स्तनाचें हातानें मर्दन करितांत !! ८२

अपसर सखे दूरादस्मात्कटाक्षविषानलात् ।
प्रकृतिकुटिलाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभ्रुतः ॥
इतरफणिना दष्टः शक्यश्चिकित्सिर्माषधैः ।
चतुरवानिताभोग्निस्तं त्यजन्ति हि मंत्रिणः ॥८३॥

विलास तें तोंड बरें फणाचें ।
कटाक्ष हालाहल तें जयाचें ॥
स्त्री सर्प तों टाकुनि त्यास जाई ।
तदृष्ट जे यांस उपाय नाही ॥८३॥

हे सख्या राजा, या स्त्रिरूपी सर्पापासून दूर रहा !
स्वभावानें वक्र, विलासरूपी फणा आणि अग्निसारखे कटाक्ष
असलेला हा सर्प भयंकर आहे ! इतर सर्पांचे विष मंत्रानें
नरी उतरतें असें म्हणतात पण चतूर स्त्रिया त्यांचीत सांप

डलेल्यास मंत्रहि विसरतांत ! ८३

विस्तारितं मकरकेतनधीवरणे ।
स्त्रीसंज्ञितं बडिशगत्रभवाम्बुराशौ ॥
तेनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य- ।
मत्स्यान्विकृष्य स पचत्यनुरागवनहौ ॥८४॥

स्त्री हा महागळ पहा स्मरधीवरान्ना ।
विस्तारिला भवसमुद्रजळांत साचा ॥
जे झोंबताति नरमीन त्या गळासी ।
काहानि रागदहनीं शिजवी त्यांस ॥८४॥

या संसार समुद्रांत मदनरूप धीवरानें [कोळी] स्त्रिरूप गळ टाकला आहे. पुरुषरूप मासा या गळांतील आमिपाला बळी पडून धरला जातो, व नंतर तो (मदन) पुरुषांस प्रीति रूप अग्नि शिजवितो ! ८४ ।

कामिनीकायकांतारं स्तनपर्वतदुर्गमे ।
मा संचर मनःपांथ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥८५॥

स्त्रीदेहवन त्यामार्जीं कुचपर्वत ते स्थळीं ।
न फिरे रे मना तथें स्मरचोर वसे वळी ॥८५॥

हे मनोरूप [मना !] प्रवाशा, स्त्रिचा देह हे एक भयंकर अरण्य आहे, स्तनरूपी पर्वत तिथें आहे आणि मदन नांवाचा चोर तिथें राहतो. तिथें तूं गेलास तर तुझें सर्वस्व तो हरण करील ! ८५

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना ।
नीलाब्जद्यूतिनाहिना वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ॥
दष्टे सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे मंत्रो न चाप्यौषधम् ८६

नेत्रस्वी अतिदीर्घ वक्र चपल श्यामांग भोगी अही ।

कांतेचा परियाम मस्तकगुणी संयुक्त दृष्टीसही ॥

तो झोंवे जरि सर्ष त्याप्रति असे मंत्रौषधादि क्रिया ।

कांहीं मंत्र उपाय भयज नसे स्त्रीदृष्टिदृष्टास या ॥८६॥

दीर्घ, चंचल, वक्र चालीची, फणाधारी आणि निळ्या कमलासारखी कांति असलेल्या स्त्रीरूपी सर्पांच्या नेत्राकडे मी न पाहीलेंलेच वरें ! इतर सर्पांची क्रोधदृष्टी मारण्यास औषधें आहेत पण स्त्रिचें दृष्टी कटाक्ष विष उतरविण्यास कोण समर्थ आहे ? ८६

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं ।

स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ॥

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणो ।

अहितकरणदक्षैः पञ्चभिर्वचितोसि ॥८७॥

मधुर संगीत, चतुर नृत्य, विविध रस, मत्त सुगंध, स्तनाचा स्पर्श हे पांच इंद्रियाचें विषय होत. या लोकांचे अहित करण्याविषयीं चतुर आणि परमार्थाचाहि नाश करणाऱ्या या इंद्रियांत रममाण होऊन, हें पुरुषा, तूं फसला गेला आहेस ! ८७

न गम्यो मंत्राणां न च भवति भैषज्यविषयो ।

न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शांतिकशतैः ॥

भ्रमावेशादगङ्गे किमपि विदधद्भङ्गमसमम् ।

स्मरोऽपस्मारोयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥८८॥

न मंत्रें आटोपें किमपि न जया औषध दिसे ।

वर्नें दानें होमें उपशम न ज्याचा घडतसे ॥

स्मरापस्नाराख्या प्रवळतर हा रोग भुलवी ।

पिसें लावी तेणें तर विकळ तो नेत्र फिरवी ॥८८॥

मंत्रांनी वरा न होणारा, औषधांनी निवारता न येणारा, अनेक शांतीचे प्रयत्न करून शांत न पावणारा, शिवाय मोहाने देहामध्ये भयंकर दुःख निर्माण करणारा आणि दृष्टीला भ्रम आणून मूर्च्छा आणणारा असा हा कामरोग एक भयानक रोग आहे ! ८८

जात्यंधाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च ।
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय च ॥
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया ।
पण्यस्त्रीषु त्रिवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥८९॥

जात्यंधाप्रति दुर्मुखाप्रति तथा वार्धक्ययुक्ताप्रति ।

कीं मूर्खाप्रति दुष्कुलाप्रति गलत्कुष्ठे मलात्याप्रति ॥

द्रव्याशेस्तव वोपिती निजतनु वेश्या अशा वोंगळा ।

त्यांसीं कोण रतेल नश्वरमुखज्ञाता त्रिवेकी मला ॥८९॥

जन्मजात आंधळा, दुर्मुखलेला, म्हातारा, कृश, मुर्ख, नीच कुळातला, रोगांनी पछाडलेला अशा प्रकारचा कोणचाहि पुरुष आला तरी थोड्या पैशासाठी वेश्या आपला सुंदर देह त्यांस अर्पण करितात. तेव्हां विचाराची वेळ तोडणाऱ्या एखाद्या शस्त्रासारख्या असणाऱ्या या वेश्येच्या नादी कोणता विचारी माणूस लागेल ? ८९

वेश्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।

कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥९०॥

वेश्या हे मदनज्वाला माजली यौवनधने ।

कामातुर सदा तिथे होमिती यौवनं धनं ॥९०॥

वेश्या म्हणजे सौंदर्याच्या सर्पणाने पेटलेली मदन-ज्वालाच होय ! जिच्यामध्ये विषयीं पुरुष सुखाच्या आशेने आपले तारुण्य आणि पैसा यांचा होम करित असतो ९०

कश्चम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमापि ।
चारभटचौरचंटरुनटत्रिटनिष्ठीवनशरावम् ॥९१॥

जादूद भाट भट भांड विटादिकांनीं ।
केलें असे मुख जिचें जरि पीकदाणी ॥
शोभा तिच्या वसत यद्यपि ओडुत्रिंबीं ।
कोणी कुलीन नर उत्तम त्यास चुंबी ॥९१॥

वेश्येचा ओठ सुंदर आहे खरा, पण कोणता उत्तम कुळा-
नला माणूस त्याचे चुंबन घेईल बरें ? कारण चोर, नट, शिपाई
दूत, लंपट, जादुगार वगैरे सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या
पुरुषांची ती एक प्रकारे पीकदाणीच आहे. [थुंरुण्याचें
पात्र] ९१

धन्यास्त एव तरलायतलोचनानां
तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम् ॥
क्षामोदरोपरिलसत्रिवलीलतानां ।
दृष्ट्वाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥९२॥

त्रिस्तीर्ण आणि अति चंचल नेत्र ज्यांचे ।
कीं पुष्ट यौवनमदस्तन ही ज्यांचे ॥
मंदोदरी त्रिवालियुक्त अशा स्त्रियांतें ।
पाहोनि जे न ढळती नर धन्य ते ते ॥९२॥

चंचल आणि दीर्घ नेत्रांच्या, तारुण्याने रसरसलेल्या,
टचटचीत स्तनांच्या, ज्यांच्या बारीक पोटावर त्रिवलीरूप
लता [केसांची ओळ] आहे, अशा स्त्रियाकडे पाहून जें
विकारी बनत नाहीत ते धन्य होत ! ९२

बाले लीलामुकुलितमपी सुंदरा दृष्टिपाताः ।
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ॥

सम्प्रत्यन्ते वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते ।

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥९३॥

हे स्त्रिये, अधोन्मिलीत असें सुंदर नयन कटाक्ष आमच्या-
वर कां फेकतेस ? आता तुझे श्रम व्यर्थ आहेत ! कारण
आम्ही आतां पूर्वीसारखे राहिलो नाहीत. सध्या आमचें
अज्ञान गेले आहे आणि आम्हांस अरण्यवास स्विकागवा
असें वाटू लागले आहे. जगांस आम्ही तृणवत मानतां.
आमचा मोह संपला आहे. ९३

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल- ।

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ॥

गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरवाणव्यतिकर- ।

ज्वलज्वालाः शांतास्तदपि न वराकी विरमति ९४

कमलनयन हे स्त्री आपुले नित्य कैकी ।

मजवरि नुमजे ही कोणता अर्थ शंकी ॥

भ्रम सकल निजेला काम तोही निमाला ।

क्षणभर न विसंवे आपुल्या ही कृतीला ॥९४॥

आमचेवर ही तरुणी नाल कमलासारखी कांति असणारे
नेत्र कटाक्ष कां टाकीत आहे ? आमचा मोह गेला आहे.
मदनज्वालाहि शमल्या आहेत, असे असतां ही अद्याप कां
शांत होत नाही ? ९४

शुभ्रं सन्न सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला ।

लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्फीते शुभे कर्मणि ॥

विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तंतुकम् ।

मुक्ताजालमिव प्रयाति क्षटिति भ्रश्यदिशो दृश्यताम् ९५

वाडा स्वच्छ मनोहर प्रियतमा छत्रे विराजे रमा ।

ऐसें शाश्वत मानुनी अनुभवी पावे महासंभ्रमा ॥

नं याद्या न कळे म्वपुण्य मरितां हाईल हो ज्यांपरीज
टाणाटाण सुतंतु मात्र तुटता मुक्ताफळें ज्यापरी ॥१६॥

निर्मल घर, विलासी स्त्री, धवल शोभा वगैरे सतत टिक-
णारी आहेत असें वाटते. पण तीच पुढे हारांतून ओघळलेल्या
मोत्यासारखी सर्वत्र विखरून जाते व आपला भ्रम दूर
होतो ! ९५

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो- ।
रत्रिच्छिन्ना मैत्री स्फुरति यमिनस्तस्य किमु तैः ॥
प्रियाणामालापैरधरमधुभि चित्रविधुभिः ।
सनिःश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥१६॥

योगाभ्यासें चित्रचैतन्यमैत्री ।

केली जेही जे निजानंदधात्री ॥

ज्या ज्या रंगे मूढधी वश्य केले ।

बाजेगारी त्यांपुढें हे न चाले ॥१६॥

सततच्या योगाभ्यासाने आत्मा व मन ज्याने आपल्या
स्वाधीन करून घेतले आहे, अशा योग्यास स्त्रियांची मधुर
भाषणें, अधरामृत, मुखचंद्र, सुगंधी श्वास व स्तनांच्या आलि-
गनासहित संभोग वगैरे गोष्टी काय करावयाच्या आहेत ? ९६

किं कंदर्प वरं कदर्थयसि किं कोदंडझङ्कारितैः ।
रे रे कोकिल कोमलं कलरवं किं त्वं वृथा वलगसे ॥
मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलम् ।
चेतः संप्रति चंद्रचूडचरणध्यानामृते वर्तते ॥१७॥

हे कंदर्प किमर्थ काढिसि असे टंकार चापांतुनी ।

ऐसें कोकिल कां वृथा करिसि तूं मंजूळ ऐसे ध्वनी ।

नारी नेत्रकटाक्ष चंचल तुझे आहेत गे व्यर्थची ।

शंभूच्या चरणामृताभिरुचितें घेती मनें आमूर्ची ॥१७॥

हे मदना ! तुझ्या धनुष्याचें झंकार कशास निष्कारण करितो आहेस ? अरे कोकिला ! मधुर कोमळ शब्द कशास आळवितोस ? आणि हे स्त्रिये ! चतुर, चंचळ पण अराष्ट्र नेत्र-कटाक्ष कशास फेकतेस ? कारण सध्या आमचें मन शिवचरण-ध्यानामृतांत रमले आहे. ९७

यदासीदज्ञानं स्मरतिप्रिसंचारजनितम् ।
तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगद्भूत् ॥
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनदृशाम् ।
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥९८॥

ज्या वेळीं मदनरूपी अंधारानें आपची दृष्टी अज्ञानी झाली होती त्यावेळीं सर्व जग आम्हांस स्त्रिरूप वाटत होते, पण विचाररूपी अंजनानें आतां आपची दृष्टी सम झाली आहे व आतां तिच्या त्रिभुवनांत ब्रह्मरूप दिसत आहे ! ९८

वैराग्ये संचरत्येको नीतौ भ्रमति चापरः ।
शृंगारे रमते कश्चिद्भुवि भेदाः परस्परम् ॥९९॥

कोणी वैराग्यांत तर कोणी नीतिमध्ये तर कोणी शृंगारांत रंगतो, अशा प्रकारे जगांत निरनिराळें मनुष्य स्वभाव आहेत. ९९

यत्रस्य नास्ति रुचिरं तत्रास्यास्पृहा मनोज्ञोऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधाशौ न मनःकामः सरोजिन्याः ॥१००॥

ज्याची ज्यासि अणुमात्रहि गोडि नाही ।
त्याचा त्यास नसतो अभिलाष नाही ॥
आहे सुधांश सकलां प्रिय तो जनांस ।
नाहीं परंतु रमणीय किं पत्निनींस ॥१००॥

एखांदी वस्तु मुळांत सुंदर असूनहि जर एखाद्याला रुचली नाही तर तिची त्याला इच्छा होत नाही, उदाहरणार्थ, चंद्र सुंदर आहे पण सूर्यविकासी कमलिनीची प्रीति त्यावर जडत नाही! १००

मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाद्रिं ।
कांतापयोधरतटे रसखेदखिन्नः ॥
वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती ।
धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ १०१ ॥

जो सांद्र मांसरु कुच द्विपकुंभ जैसे ।

पोटाळुनी हृदयीं खिन्न रतिप्रयासे ॥

निद्रा करीं निजकरीं धरिला प्रियेनें ।

तो धन्य ज्यास रजनी क्षणमात्र माने ॥ १०१ ॥

जो पुरुष शृंगारश्रमानें दमून मत्त हत्तीच्या गंडस्थळाप्रमाणें विस्तीर्ण आणि अर्द्र अशा आपल्या कांतेच्या उरोभागावर मस्तक ठेऊन व तिच्याच मिठीत रात्र काढतो तो धन्य होय ! १०१

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै- ।
रनाविद्धं रत्नं मधुवनमनास्वादितरसम् ॥
अखण्डं पुण्यानां फलमिव भवद्रुपमनवम् ।
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यत इति ॥२॥

न हुंगिलें पुष्प न तोडिलें दळ ।

न विंधिलें रत्न न भक्षिलें फळ ॥

असें इचें रूप अभुक्त चांगलें ।

कोणा सभाग्यास फळेल नाकळे ॥ १०२ ॥

चास न घेतलेल्या फुलासारखें, न तोडलेल्या पळवा-

सारखें, न विंधिलेल्या रत्नासारखें, रसस्वाद न घेतलेल्या
मधुवनासारखें आणि अनेक पुण्याचें जणूं दोषरहित फळच
असें हे तुझे रूप कोणास प्राप्त होईल हे सांगता येत नाही ! १०२

प्रोद्यत्प्रोढप्रियङ्गुद्युतिभृति विदलत्कुन्दमाद्यद्द्विरेफे
काले प्रालेयवातप्रचलविकसितांदापमन्दारदासि ॥
येषां नो कंठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षादरक्षा मृगाधी ।
तेषामायामयामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम्र

जेथें प्रियंगुकणिमें अतिनम्र होती ।

मदारकुंडकळिकांप्रति भृंग जाती ॥

स्त्रीकंठलग्न न ज्यांत हिमंतकाळी ।

वाटे तयांस रजनी भुजगचि काळी ॥ १०३ ॥

शोभा देणारे प्रियंगुवृक्ष, फुललेल्या कुंदासनावर वसलेले
उन्मत्त भ्रमर, बहरलेल्या मंदारवृक्षास डोलावयास लावणारे
गार वारे वगैरे वातावरण सभोवती असतानां, ज्या तरुणांस
मृग नयना क्षणभरहि आलिंगन देत नाही त्यास रात्र यमसदना
मारखी वाटते ! १०३

सुधामयोऽपि क्षयरोगशान्त्यै ।

नासाग्रमुक्ताफलकच्छलेन ॥

अनङ्गसंजीवनदृष्टिशक्ति- ।

• मुखामृतं ते पिवतीव चंद्रः ॥ १०४ ॥

कामाग्निवर्धक सुधामय जो यथार्थ ।

ऐसा सग्वे वघ शशी क्षयशामनार्थ ॥

आस्वाद घेत तुझिया वदनामृताचा ।

नासाग्रमौक्तिकमियें कपटीचा साचा ॥ १०४ ॥

चंद्र जरी अमृतमय व कामवर्धक आहे तरी आपल्या क्षय-

रोगाच्या निवारणार्थ जणू काय तुझ्या नासाग्रतील मुक्ता
फलांच्या मिष्यानें तुझे बदनामृत तो पीत आहे ! १०४

दिश वनहरिणीभ्यो वंशकाण्डच्छवीनाम् ।
कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ॥
शुकयुवतिकपोलापाण्डुताम्बूलवल्ली-
दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥१०५॥

कोमल कवल तृणाचा वनहरिणींनीं निवेदिला देहीं ।
किंवा तांबूलविडी समर्पिली प्रौढवनितांहीं ॥ १०५ ॥

हे पुरुष्या, कोवळ्या बांबूपमाणें हिरव्यागार, खोल मूळें
गेलेल्या दर्भाचा घांस वनांतील हरिणीस दे किंवा आरक्त
नखांनी खुडलेले व पोपटाच्या मादीच्या गालाप्रमाणें किंचित्
पांढरे असें विड्याचें पान स्त्रियांस दे ! १०५

किं गतेन यदि सा न जीवति ।
प्राणिति प्रियतमा तथाऽपि किम् ॥
इत्युदीर्य नवमेघमालिकाम् ।
न प्रयाति पथिकः स्वमंदिरम् ॥१०६॥

आसन्नमृत्यु रमणी मृत झालेल्याही ।
जाऊनियां निजगृहाप्रति सिद्ध नाहीं ॥
ऐसें विलोकुनि नवीन पयोदमाला ।
पांथ प्रयाण करिती नच मंदिराला ॥ १०६ ॥

कोणी एक प्रवासी नूतन मेघास पाहून म्हणतो, “जर
माझी सखी जीवंत नसेल तर घरी परत जाण्यांत काय अर्थ ?
बरें, जीवंत असूनहि मृत्युशय्येवर असेल तरीहि घरी जाण्यांत
काय अर्थ ? असें म्हणून तो आपल्या घरीं गेलाच नाही ! १०६

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारीहरौ ।
 नीरागेष्वपि यो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ।
 दुर्बारस्मरबाणपन्नगविषज्वालावलीढो जनः ।
 शेषः कामविडम्बितो हि विषयान् भोक्तुं च मोक्तुं क्षमः

भोगी विरागी जन जे त्यांचा ।

धनी गमे शंकर एक साचा ॥

देहार्धही दे तिजवीण थोर ।

त्यागी न भोगी जन हा पुरार ॥ १०७ ॥

ज्याने आपल्या प्रियेस अर्ध्या अंगावर बसविले आहे तो शंकरच रसिकांत विशेष शोभतो आणि स्त्रीसंग लाथाडणारा तोच एकमेव असल्यामूळे वैराग्यसंपन्न पुरुषांतहि तोच चमकतो ! बाकीचे मदनाच्या बाणरूपी सर्पाच्या विष ज्वालांनी ग्रासलेले विषय भोगण्यासहि असमर्थ आणि विषय त्यागण्यासहि असमर्थ ! १०७

विरहोऽपि संगमः खलु परस्परं संगतं मनो येषाम् ।

यद्धृदयविघटितः संगमोऽपि विरहं विशेषयति ॥१०८॥

ज्यांचीं मने एकमेकांशीं मिळालेलीं आहेत, त्यांना विरहसुद्धां संगमाप्रमाणे होतो, पण ज्यांची मने एक नाहीत त्यांचा संगमहि विरहच वाढवितो ! १०८

— //

॥ श्री ॥

अथ

वैराग्य शतकम्:-

—:०:—

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो ।
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ॥
अंतःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन् ।
चेतःसद्भानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥१॥

मौलिस्थानमनोद चंद्रकलिका तत्तुल्य ज्या शुभ्रतां ।
हेला कामपतंग तो झडपतां त्या जाळिलें तत्वतां ॥
जो कल्याणदशेपुढें स्फुरतसे मोहांधकारा हरी ।
तो ज्ञानात्मक शंभुदीप मिरवे योगीशहृन्मंदिरी ॥ १ ॥

स्फुरणाच्या चंद्रकलेनी देदीप्यमान् दिसणारी शिरोभूषण-
रूप शिखाधारण करणारा, कामरूपी शलभ सहज दग्ध केलेला,
पुण्यकारक वस्तू पुढेंचप्रकाशीत होणारा, अंतर्गत असणाच्या
मोहरूपी अंधकाराचा नाश करणारा आणि केवळ ज्ञानानेच
प्रकाशमान होणारा जो हररूपी दीप, तो योग्यांच्या चित्तरूपी
गृहांत सतत तेवत आहे ! १

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥२॥

अभिज्ञांस तौ ग्रासिले मत्सराने ।

धनाढ्या प्रभू व्यापिले दुर्मदाने ॥

शिरो थोर मूर्खास अज्ञान ओझे ।

जिराले निजांगचि पांडित्य माझे ॥ २ ॥

विद्वान् मत्सराने ग्रासलेले, श्रीमंत गर्वाने भरलेले आणि उरलेले अज्ञानाने आंधळे झालेले. अशा स्थितीत चांगली (सुभाषिते) जागचे जागी फुकट जातात- २

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलम् ।

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ॥

महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया ।

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥३॥

न संसाराची हे दिसत चरिते जाण कुशलें ।

विपाके पुण्याच्या मज विवरितां ज्ञान घडलें ॥

व्यये पुण्याच्या हे विषय विषयी जे जन त्यां ।

सुखें देती जातीव्यसन मग देऊनि विल्या ॥ ३ ॥

संसारांत कांहीं सुख आहे असें मला वाटत नाही. पुण्यकर्मांच्या फलांचा विचार करतांही मला त्यांचे भय वाटते. कारण फार काळपर्यंत भोगलेले विषय सुख, विषयीं जनांस दुःख देण्याकरितांच, पुण्यकर्मांनी वाढत जाते. ३

भ्रान्तो देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलम् ।

त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ॥

भुक्तं मानविवर्जितं परगृहे साशङ्कितं काकवत् ।

तृष्णे जृम्भासि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यासि ॥४॥

शिणोनि फिरलो महाविषमदुर्गदेशांतरीं ।

तथा प्रभु हि सेविले न फळ लाधले कीं तरी ॥

सशंक तरि जेविलों परगृही जसा कावळा ।

परंतु न दिसे मला कठीण आस हे दुर्बळा ॥ ४ ॥

अवघड वाटा असतांही अनेक देश फिरलो; जातीचा, कुळाचा अभिमान सोडून दुसऱ्यांची सेवा केली, निर्लज्जपणें दुसऱ्यांच्या घरीं मानापमान न पाहतां कावळ्याप्रमाणें जेवला तरी कांहींही उपयोग झाला नाही ! पण हे तृष्णें, तूं अजून कां तृप्त होत नाहीस ? ४

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो

निस्तीर्णः सरितापतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ॥

मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः ।

प्राप्तः काणवराटकोपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ५

कांहीं द्रव्य असेल कीं उकरिली म्यां या भ्रमें हे मही ।

राजेही बहु सेविलेचि गिरिचे म्यां जाळिले घातुही ॥

रात्रीं मंत्रजपें श्मशान धरिलें पाथोधे उल्लंघिला ।

झाली प्राप्ति कपर्दिका न मज तों सोडी दुराशे मला ॥ ५ ॥

जामिनीत दडाविलेलें धन मिळेल म्हणून जमीन खणून पाहिली, पर्वतामधील धातू शोधून पाहिले, समुद्रपर्यटन केले, राजे लोकांना प्रयत्नाने खुष केलें, मंत्रतंत्र करून श्मशानांत अनेक रात्रीं घालविल्या तरी एक फुटकी कवडिही मिळाली नाही ! म्हणून हे तृष्णें आंता तरी मला सोड !! ५

खलोलापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै- ।

निर्गृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ॥

कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ।

त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयासि माम् ॥६॥

म्यां साहिली खलजनोक्ति कठोर वार्हीं ।

पाटांत दुःख वरिचेवरि हांसलों ही ॥

कीं प्रार्थिलें स्वन्नठरार्थं मदांधलोकां ।

आशे आणीक मज नाचविशी कितीकां ॥ ६ ॥

दुष्ट मालकांची कुत्सित वचनें सहन करून सेवा केली,
मनांत रडूं येत असतां ते आवरून धरले, आंत कांहीं एक
हर्ष नसतां बाह्यत्कारें हंसून दाखविलें, नीच लोकांच्या मन-
धरण्या केल्या, हात जोडलें, पदर पसरलें पाया पडलो. पण
सर्व निष्फल ! असे असतां हें आशे, आणखी कां मला
नाचवितेस ? ६

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसाम् ।

कृतं किन्नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ॥

यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसाम् ।

कृतं म्लानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥७॥

दिसे ज्या प्राण्यांची स्थिति जलजपात्रोदक जसें ।

त्यांसाठीं केलें विविध बहु म्यां पातक असें ॥

पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुरधनलोभास्तव वृथा ।

विलज्जे म्यां केली बहुतर मृषात्मस्तुति कथा ॥ ७ ॥

कमलाच्या पानावरील जलबिंदूसारखें हे आयुष्य क्षणभंगूर
आहे; पण त्यासाठीं आमच्यासारख्या अविचारी माणसानें
काय म्हणून करावयाचें ठेवलें आहे ? द्रव्यरूपी दारुनें धुंद
झालेल्या धनिकापुढें आत्मस्तुतीचें महापातक सुद्धां आम्हीं
केलें ? ७

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-

स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ॥

कालो न यातो वयमेव याता-

स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥८॥

न भोगिलें भोगहि मीच भोगिलें ।
 न साधिलें ही तप मीच तापिलें ॥
 न काळ गेला तरि मीच चालिलों ।
 न खुंटली आस हि मीच खुंटलों ॥ ८ ॥

आम्हीं भोग भोगले नाहीत तर आमच्या जीवावर लोकां-
 नींच सुख भोगलें, तप आमच्याकडून झाले नाहीच पण आम्ही
 मात्र संतापलो, काळ संपला नाही पण आम्ही मात्र संपलो,
 आशा म्हाताच्या झाल्या नाहीत, पण आम्ही मात्र म्हाताचे
 झालो आहोत ! ८

वलिभिर्मुखमाक्रांतं पलितैरंकितं शिरः ।
 गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥९॥

वदना रदनावलिनें त्याजिलें ।
 शिर सर्व हि शुभ्रपणें पिकलें ॥
 उठतां वसतां अणु शक्ति नसे ।
 परि आस निरंतर माजतसे ॥ ९ ॥

सुरकुत्यांनी तोंड भरले जात आहे, पांढऱ्या केसांनी शिरा-
 घर वसाहत केली आहे, अवयव शिथील होत आहेत पण
 आशा मात्र तरुण होत चालली आहे ! ९

निवृत्ता भोगेच्छा बहुपुरुषमानो विगलीतः ।
 समानाः स्वर्गताः संपदि सुत्तदो जीवितसमाः ॥
 शनैर्यष्टयुत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने ।
 अहो दुष्टः कायस्तदापि भ्रणापायचकितः ॥१०॥

मी हा अहंकार सभोग गेला ।
 तुल्यायुषी स्वर्ग समीप केला ॥

काठीविणें ज्या फिरणेंच नाही ।

तथापि धाके मरणासे देही ॥ १० ॥

भोगांची इच्छा गेली, पुरुषपणाचा अभिमान गेला, सम-
वयस्क लोक स्वर्गास निघून गेले, कांठीच्या आधारानेच हळू
हळू उभे रहावे लागत आहे, डोळे गेले आहेत, देहांत अनेक
दोष निर्माण झाले आहेत, पण काय आश्चर्य ! मरणाचे भय
जात नाही !! १०

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुलाः ।

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ॥

मोहावर्तसुदुस्तराऽतिगहना प्रोत्तुंगचिन्तातटी ।

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ११

आशा थोर नदी मनोरथ तिचें पानीय वीची तृष्णा ।

स्त्रीपुत्राद्यनुरागं हे जलचरें जें पूर्ण कूलंकषा ॥

संसारभ्रम भोंवरा गरगरी चिंताच जीचीं तटें ।

तीतें जे तरले मुनीश न कधीं ते पावती संकटें ॥ ११ ॥

आशा हीच जणुं एक नदी होय. मनोरथ हे तिचें पाणी,
तृष्णा या लाटा, विषयप्रति ही मगर, अनेक वितर्क हे पक्षी,
धैर्य म्हणजे जणुं एक मोठा वृक्ष, पण त्याला ही उलथून
टाकतें; मोह हे भोंवरे; आणि त्यांच्यामुळें ही दुस्तर झाली
आहे; चिंता हीच या नदीची तीरें होत; या नदीपार गेलेलें
निर्मळ मनाचें थोर योगी धन्य होत ! ११

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ।

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ॥

व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनंतं विदधाति ॥ १२ ॥

अवश्य जाणाराचि भोग शेखां ।

कां होतसे यास्तव लोक दुःखां ॥

मुक्तार्थ आसक्तपणें श्रमावें ।

सुखें अनासक्तपणें असावें ॥ १२ ॥

विषय कितीही कष्टानें मिळविलें आणि बऱ्याच काळपर्यंत ते जवळ राहिले तरी अखेर तें आपणांस सोडून जातात; इंद्रिये आंवरून धरून आपणच हे विषय सोडून देणें हा एक वियोग व विषयानींच इंद्रियांना सोडून जाणे हा दुसऱ्या प्रकारचा वियोग ! दुसऱ्या प्रकारच्या वियोगानें आपणास भयंकर दुःख होतें व पहिल्यानें आनंदप्राप्ती होतें; म्हणून शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें शमदमादी साधनांनीं आपण पहिल्या प्रकारचा योग संपादन करावा. १२

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करम् ।

यन्मुञ्चन्त्यपि भोगभागपि धनं ह्येकान्ततो निस्पृहाः ॥

संप्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो-

वाञ्छामात्रपरिग्रहाप्यपि वयं त्यक्तुं न तानि क्षमाः १३

जे कां पूर्वी भोगिलीं आणि भोग्यें ।

ज्ञानी ऐशीं टाकित्ती सर्व भोग्यें ॥

द्रव्याचें तों तोंड कर्पीं दिसेना ।

वाञ्छामात्र त्याग आह्मां घडेना ॥ १३ ॥

ब्रह्मज्ञानाने ज्यांची बुद्धी विवेकी झाली आहे असें लोक मोठे अवघड कृत्य करितात. सर्व विषयांचें साधन जें द्रव्य त्याचा मोह तें सोडून देतात व निस्पृह होतात ! आम्हीं मात्र सध्या जें धन नाहीं, पूर्वी नव्हते व पुढें मिळण्याची निश्चिती नाहीं त्याची निष्कारण आशा करीत आहोत ! ज्ञानी लोक

धनाची इच्छा करीत नाहीत व ते मिळाले तरी त्याचा सद्व्यवहार करितात. अज्ञानीं जन त्याची हाव धरून वसतात व आशेनें बद्ध मात्र होतात ! १३

धन्यानां गिरिकंदरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायताम् ।
आनन्दाश्रुकणान्पिबन्ति शकुना निःशंकमङ्केशयाः ॥
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥१४॥

ध्याती ब्रह्म सदैव धन्य नर ते राहूनियां कंदरीं ।

ज्यांचीं बाष्पजळें विहंगम पिती त्रैसोनि मांडीवरी ॥

एकांतीं स्वमनोरथेंचि रचितों उद्यानवापीगृहें ।

स्त्रीसौख्यादिक आमुचें सरतसे हा अंत आयुष्य हें ॥ १४ ॥

पर्वताचें गुहेत वास करून परमेश्वराचें चिंतन करणारें जें साधू आहेत, त्यांचें परमेश्वराचें ठायीं चित्त लागून त्यांना एक प्रकारचा आनंद होतो व त्यांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू येतात ते मांडीवर बसून निर्भयपणें अनेक पक्षीं प्राशन करितात. व याप्रकारे ध्यानादांत त्यांचें दिवस जातात. आम्हीं मात्र मनोरथे रचीत बसतो कीं, “ पुढें मी चांगलें घर बांधीन, विहीर खणीन, पुष्करणीं करीन, क्रीडे करितां बागबगीचे करून त्यांत नाना प्रकारची सुखें भोगीन ” अशा चिंतनातच दिवस जातात व आयुष्य मात्र संपत येतें ! १४

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारम् ।

शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ॥

बह्वं सुजीर्णशतखंडभयी च कंथा ।

हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥१५॥

भिक्षाटणें अशन तें क्षण एकवार ।

शय्या महीवरि ज्यास न रांडपोर ॥

कंथा ज्या वसन कीं शतखंड ते ही ।

टाकीच ना तदपि तो विषयांसि देही ॥ १५ ॥

भीक मागून आलेले बेचब अन्न जरी एकवेळच खावे
लागत असले, जमिनीवर झोपावे लागत असले व वस्त्र म्हणून
जरी शेंकडों विंध्यांची गोधडी पांघरावी लागत असली तरी
मन विषयांचा त्याग करित नाही ! १५

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ ।

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ॥

स्त्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरशिरःस्पर्धि जघनम् ।

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनाविशेषैर्गुरु कृतम् ॥१६॥

सोन्याचे कुंभ हैं कीं म्हणवुनि वदती गोठलें मांस त्याला ।

थुंका शेंबुड यांचें वदन सदन त्या चंद्र दृष्टांत केला ॥

दुर्गंधिस्थान मूत्रस्थल जघन तथा तुल्य सोंडेस बोलें ।

वर्णा या निन्द्यरूपा कविवर न कळे यासही काय झालें ॥ १६ ॥

ज्या स्त्रियांवर पुरुषमंडळी इतकी मोहीत होतांत त्यांचें
स्वरूप किती किलसवाणें आहे तें पहा. खाटकाच्या दुकानावर
जसें मांसाचें गोळें असतांत तसें स्तन हें मांसाचें गोळें आहेत
असें असतां तें काय म्हणें तर सुवर्ण-कलश ! [सुवर्ण कल-
शाची उपमा] तसेंच तोंड म्हणजे लाळ, थुंकी यांचे आगर !
पण त्यास चंद्राची उपमा ! त्याचप्रमाणें मूत्रादिकानी गलीच्छ
होणारा जो कटिपुरोभाग त्यास गजराजाच्या मस्तकाचा
प्रतिस्पर्धी त्याची उपमा ! थोडक्यांत काय तर अतीशय निंदेस
पात्र असणाऱ्या या स्त्रीरूपास कविनी मोंठमोंठ्या उपमा देऊन
महत्व आणून ठेंविलें आहे !

चर्मखंडं द्विधा भिन्नमपानोद्धारधूपितम् ॥

ये रमन्ति नरास्तत्र कृमितुल्याः कथं न ते ॥१७॥

चर्म कुंड जें भिन्न जाहलें ।
 वामवायुनें फार बुजालें ॥
 तेथ होती जे सक्त कीं नर ।
 कीट हो न ते केवि पामर ॥१७॥

द्विधा झालेला व आपान वायूच्या योगानें दुर्गंधीत अस-
 लेल्या चामड्याच्या तुकड्यावर जे पुरुष इतकें फिदा होतांत
 तें किड्यासारखें नाहींत काय ? १७

अजानन्माहात्म्यं विशति शलभस्तीव्रदहने ।
 स मीनोऽप्यज्ञात्वा बडिशयुतमश्नाति पिशितम् ॥
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिला- ।
 न्मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १८ ॥

न जाणतां टोळ पडे हुताशीं ।
 नेणोनियां मीन गिळी गळाशीं ॥
 अभिज्ञ आम्हीं विषयांसि जेव्हां ।
 सोडूंच ना मोह बलिष्ठ तेव्हां ॥१८॥

जळण्याची दाहकता न जाणून पतंग अग्रींति झेंप घेतों,
 मासाहि अज्ञानानेंच गळांतलें मांस खाण्यांस येतो, पण हें सर्व
 अज्ञानांमुळें प्राणास मुकतांत. मात्र आम्हीं विषेश जाणतें
 असतां, विपत्तिचें जाळें असलेल्या या विषय-फासांत अडकतो
 हें आश्चर्य नव्हे काय ? १८

तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः सम्पदः ।
 कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ॥
 मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे ।
 संदृश्य क्षणभंगुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥१९॥

मोठें मंदिर पुत्र पांडित बरे संपत्तिही फारशीं ।

भार्या हे गुणशालिनी वय नवें मूढासि माया अशी ।

मानी शाश्वत विश्व हें पडतसे संसारकारागृहीं ।

ज्ञानी नश्वर दृश्य मानुनि मनीं संन्यास घे सत्वरीं ॥१९॥

माझीं मोठी हवेली, पुत्र शिकलेला, अमर्याद संपत्ती, शलि-
वान पत्नी आणि माझे वयहि तरुण ” वगैरे गोष्टीं चीरकाल
(अक्षय) टिकतील अशा समजूतीनें संसाररूपी वंदी घरांत
मुढ माणूस शिरतो. पण जो तत्त्वज्ञानी हें सर्व क्षणभंगूर आहे
असें मानून सर्वसंग परित्याग करितों तो धन्य होय ! १९

दीना दीनमुखैस्तथैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा ।

क्रोशब्दिःक्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्येत चेद्रेहिनी ॥

याश्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरम् ।

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जनः ॥२०॥

पोरें सदैव रडतीं क्षुधितें कृशांगें ।

स्त्री वस्त्र जर्जरित नेसुनि दीन वागे ॥

पाहोनि दुःख घारिचें जठरार्थ कैसें ।

देहीति गद्गदरवें वदिजे प्रयासें ॥२०॥

दीनवाणी, भूकनें तडफडणारी मूळें जीर्णवस्त्र धरून
भोजनासाठीं जीला ओढीत आहेत व जी अन्न नसल्यानें
व्याकूल व दीन झालेली आहे अशी गृहिणी दृष्टीस पडली
असतां कोणतां शहाणा मनुष्य आपला शब्द खाली पडेल
म्हणून भयानें कंठ दाटला असतां या दुष्ट पोत्रासाठीं ‘ दे ’
असें म्हणेल ? २०

अभिमतमहामानग्रंथिप्रभेदपटीयसी ।

गुरुतरगुणग्रामाभोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ॥

विपुलविलसल्लुज्जावल्लीवितानकुठारिका ।
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥२१॥

अभिमतजनमानग्रंथिकेतै हरीते ।

गुणकमल तयाला कौमुदीप्राय होते ॥

अतिविपुलसुल्लुजात्रल्लिकेची कुठारी ।

जठरपिठारिका हे दुर्दशेतें न भारी ॥२१॥

अतिशय प्रिय असणारा अभिमान मारणारी, सगुणरूपी
कमळ सुकविणारी, शोभिवंत व विस्मृत अशा लज्जारूपी
वेलींचीं वाग तोडून काढणारी कुन्हाड म्हणजे कधीं न भरणारी
व लोकांचा उपहास करणारी पोटाची खळगी होय ! २१

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली ।

मादाय न्यायदर्भद्विजहुतहुतभुग्धून्मधून्मोपकण्ठम् ॥

द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो ।

मानी प्राणी स धन्यो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः २२

जेथें श्रोत्रिय पुण्यशील वसती सद्विप्र गंगातटीं ।

त्या ग्रामीं अथवा वनीं निजसुखें राहानि निःसंकटीं ॥

हातीं खर्पर घेउनी मधुकरां मागोनि जो भक्षितो ॥

लोकीं तोच सुखी तदानन जळो जो दीनता भोगितो ॥२२॥

जो गंभीर पुरुष क्षुधेने व्याकूळ होऊन, शहरांत वा वनांत
श्वेतवस्त्राचें आवरणाखालीं झांकलेल्या पात्रांतून तपनिष्ठ व
न्यायी ब्राह्मणाच्या घरीं पोटाची खळगी भरण्याकरितां भिक्षा
मागतो तो एक वेळ परवडला ! पण आपल्यासारख्याच
लोकांत नेहमी दीनपणा दाखविणें बरें नव्हे ! २२

गङ्गातरङ्गाकणशीकरशीतलानि ।

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयंगतानि ।
यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥२३॥

गंगेने स्वतरंगसुंदरकर्णी जीं भौवलीं शिंपिळीं ।
जीं का चारुशिलातलीं वसुनियां विद्याधरीं सेविलीं ॥
स्थानें काय हिमाद्रिचीं क्षयदशा तां सर्वही पावलीं ।
जीं पोटें अपमानपूर्वक नरा अन्याळ्यीं पोळिलीं ॥२३॥

“भागीरथीच्या लहरि-तुषारांनी शतिल झालेलीं, व जी विद्याधरांनी व्यापली आहेत अशी हिमालयाची पवित्र स्थळें नाहींशी झाली किंवा काय ? व म्हणून ही माणसें दुसऱ्यांनी दिलेल्या अन्नावर इतकीं आसक्त झालेलीं दिसतांत ! २३

किं कन्दाः कन्दरेषु प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः ।
प्रध्वस्था वा तरुभ्यः सरसफलभृत्वोवल्कलिन्यश्रशाखाः ॥
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां ।
दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवन्वशान्नर्तितभ्रूलतानि ॥२४॥

ते कंद काय अवघचि जळोनि गेले ।
किवा प्रवाह नदिचें अतिशुष्क झाले ॥
कीं वाण आजि विपिनीं तरुवल्कलांची ।
कां पाहताति वदनें न कळे खलांचीं ॥२४॥

पर्वतामधील कंदमूळें संपली काय ? तिथलें झरे आटलें काय ? किंवा रसाळ फळें व वल्कलें देणाऱ्या वृक्ष-शाखा मोडल्या काय ? पण असें कांहीं नसतांना, स्वल्पवित्ताच्या गर्वरूपी वाऱ्यांनीं ज्यांतील भिवयारूप वेली नाचत आहेत अशा दुर्जनांची तोंडे हें लोक कशांस पहात आहेत ? २४

पुष्पैर्मूलफलैः प्रिये प्रणयिनि प्रीतिं कुरुष्वधुना ।
भूशय्यां नववल्कलैः कुरु तृणैरुतिष्ठ यामो वनम् ॥

क्षूद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा ।
वित्तव्याध्यविवेकसंकुलगिरां नामापि न श्रूयते ॥२५॥

नेसूं तृणें कंदफळेंचि खाऊं ।

शय्या मही चाल वनासि जाऊं ॥

तेथें पहा क्षुद्रधनेश्वराची ।

वार्ता न कार्नी पडणार साची ॥२५॥

हें प्रिये, आजपर्यंत लोकांची हांजीहांजी करणें झालें तें पुरें झालें ! आतां निर्मळ फळें, कंदमूळें यांच्यावर संतोष मानून वल्कळें परिधान करून व भूमि हीच शय्या समजून, आपण अशा वनांत जाऊं कीं, जिथें संपत्ती रोगानें पछाडलेल्या धनपतींचें नांवहि ऐकूं येणार नाही ! २५ .

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहाम् ।
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ॥
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी ।
सहन्ते सन्तापं तदापि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥२६॥

फळें श्रमावांचुनि भूरुहांचीं ।

पदोपदीं शीत जळें नदीचीं ॥

असोनियां कोमलपत्रशय्या ।

द्वारीं प्रभूच्या श्रमताति वायां ॥२६॥

प्रत्येक वनांत रसाळ फळें आहेत, जागोजाग मधुर व शीतल असें पवित्र नद्यांचे उदक मिळते, कोमल लतांचें मृदु व सुखकारक विछाने पसरलेलें आहेत असें असतां, द्रव्य लोभी मूर्ख धनिकांच्या दारीं दीन होऊन निष्कारण दुःखां भोगतांत ? २६

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थना दुःखभाजो ।
 ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ॥
 तेषामन्तः स्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयम् ।
 ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥२७॥

होती वासर दीर्घ जे धनपतिद्वारीं त्यां प्रार्थिता ।

नानासौख्यभरें क्षणोपम मळा जे लोटले नेणतां ॥

निःसंगत्वपणें धरूनि बसलों हे पर्वताची गुहा ।

आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं पहा ॥२७॥

धनिकांची मनधरणीं करावी लागल्यामुळें जें दिवस मोठे
 भासलें व अनेक विषयांत गहून गेल्यामुळें जे लहान वाटलें
 त्या सर्व दिवसांची आठवण मी पर्वताच्या गुहेत, विस्तीर्ण
 शिळेच्या शय्येवर हंसत हंसत करीन ! २७

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिहतं भीतिच्छिद्रं सर्वदा ।
 दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ॥
 सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनम् ।
 शंभोः सत्रप्रवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः २८

दैन्याला घसरी सुवास पसरी भ्रांतीस जे संहरी ।

मात्सर्यास करी पराङ्मुख वरी दे लात चिंताशिरीं ॥

झोळी शीघ्र भरी सुपावन करी तोषास दे अंतरीं ।

शंभूची निज सोइरी मधुकरी ते सेव्य योगीश्वरीं ॥२८॥

भिक्षा मागून आणलेल्या आहारांवर चालणारें, दैन्य
 नसणारें, अविरत चालणारें, मद, मत्सर, दुष्टावा यांचा नाश
 करणारें, सर्व पृथ्वीवर प्रत्येक दिवशीं चालूं असणारें, श्रम-
 रहित, सोपे, पवित्र, अनिर्वध व पुण्याचा सांठा करणारे जें
 योगीश्वर शंभूचें सत्र तें खरोखरीच प्रशंसनीय आहे ! २८

क्षूद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा ।
वित्तव्याध्यविवेकसंकुलगिरां नामापि न श्रूयते ॥२५॥

नेसूं तृणें कंदफळेंचि खाऊं ।

शय्या मही चाल वनासि जाऊं ॥

तेथें पहा क्षुद्रधनेश्वराची ।

वार्ता न कार्नी पडणार साची ॥२५॥

हें प्रिये, आजपर्यंत लोकांची हांजीहांजी करणें झालें तें पुरें झालें ! आतां निर्मळ फळें, कंदमूळें यांच्यावर संतोष मानून वल्कळें परिधान करून व भूमि हीच शय्या समजून, आपण अशा वनांत जाऊं कीं, जिथें संपत्ती रोगानें पछाडलेल्या धनपतींचें नांवहि ऐकूं येणार नाही ! २५ .

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहाम् ।
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ॥
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी ।
सहन्ते सन्तापं तदापि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥२६॥

फळें श्रमावांचुनि भूरुहांचीं ।

पदोपदीं शीत जळें नदीचीं ॥

असोनियां कोमलपत्रशय्या ।

द्वारीं प्रभूच्या श्रमताति वायां ॥२६॥

प्रत्येक वनांत रसाळ फळें आहेत, जागोजाग मधुर व शीतल असें पवित्र नद्यांचे उदक मिळते, कोमल लतांचें मृदु व सुखकारक विछाने पसरलेलें आहेत असें असतां, द्रव्य लोभी मूर्ख धनिकांच्या दारीं दीन होऊन निष्कारण दुःख कां भोगतात ? २६

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थना दुःखभाजो ।
 ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ॥
 तेषामन्तः स्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयम् ।
 ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥२७॥

होती वासर दीर्घ जे धनपतिद्वारीं तयां प्रार्थिता ।

नानासौख्यभरें क्षणोपम मला जे लोटले नेणतां ॥

निःसंगत्वपणें धरूनि बसलों हे पर्वताची गुहा ।

आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं पहा ॥२७॥

धनिकांची मनधरणीं करावी लागल्यामुळें जें दिवस मोठे
 भासलें व अनेक विषयांत गढून गेल्यामुळें जे लहान वाटलें
 त्या सर्व दिवसांची आठवण मी पर्वताच्या गुहेत, विस्तीर्ण
 शळिच्या शय्येवर हंसत हंसत करीन ! २७

भिक्षाहारमदन्यमप्रतिहतं भीतिच्छिद्रं सर्वदा ।
 दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ॥
 सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनम् ।
 शंभोः सत्रप्रवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः २८

दैन्याला घसरी सुवास पसरि भ्रांतीस जे संहरी ।

मात्सर्यास करी पराङ्मुख वरी दे लात चिंताशिरीं ॥

झोळी शीघ्र भरी सुपावन करी तोषास दे अंतरीं ।

शंभूची निज सोइरी मधुकरि ते सेव्य योगीश्वरीं ॥२८॥

भिक्षा मागून आणलेल्या आहारांवर चालणारें, दैन्य
 नसणारें, अविरत चालणारें, मद, मत्सर, दुष्टावा यांचा नाश
 करणारें, सर्व पृथ्वीवर प्रत्येक दिवशीं चालूं असणारें, श्रम-
 रहित, सोपे, पवित्र, अनिर्वध व पुण्याचा सांठा करणारे जें
 योगीश्वर शंभूचें सत्र तें खरोखरीच प्रशंसनीय आहे ! २८

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाभ्यम् ।
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ॥
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताभ्यम् ।
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥२९॥

भोगां रोगमिती कुला च्युतिमिती वित्ता नृपाची मिती ।

मौना दैन्यमिती बला रिपुमिती रूपा जरेची मिती ॥

शास्त्रा वादमिती गुणा खलमिती देहा यमाचें भय ।

वैराग्याविण भूतलीं सकलही वस्तूंस आहे भय ॥२९॥

भोगांस रोगांचें, मोठ्या कुलास पतनाचें, द्रव्यास राजाचें,
मनास दारिद्र्याचें, बलास शत्रूचें, रूपास स्त्रीचे, शास्त्रांस
वादाचें, गुणास दुष्टाचें आणि शरीरांस मृत्युचें भय असतें
फक्त या जगांत वैराग्यास कसलेंहि भय नाही ! २९

आक्रान्तं मरणेन जन्म जरया यात्युल्वणं यौवनम् ।

सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाभिभ्रमैः ॥

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभ्रुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः ।

अस्थैर्येण विपत्तयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥३०॥

मृत्यूनें जननास वार्द्धकपणें कीं यौवना रोखिलें ।

लोभें आक्रमिली स्वतुष्टि वानिता मोहें शमा व्यापिलें ॥

मात्सर्यें सुगुणा वना फणिकुलें पृथ्वीपतीला खलें ।

अस्थैर्यें विभवास सांग कवणें कोणास न ग्रासिलें ॥३०॥

जन्माच्या पाठीमागें मरण लागलें आहे, तारुण्यास जरेने
[म्हातारपण] ग्रासलें आहे, संतोषाचा पिच्छा धनलोभ पुर-
वित आहे, शांती तरुण स्त्रिया हिरावून घेत आहेत, गुण
मत्सरानें व्यापले आहेत, अरण्यांस सर्पांनी कवटाळलें आहे,
दुर्जनांनी राजास घेरलें आहे आणि चांचल्यानें विपत्ती ग्रास-

ललया आहेत. याप्रमाणे प्रत्येकाच्या पाठीमागे कुणीना कुणी तरी आहेच !! ३०

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्य ते ।
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ॥
जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात् ।,
तत्किं कस्य निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ३१

आरोग्यातें आसिलें सर्वरोगें ।

लक्ष्मीनें ते धांवती क्लेश वेगें ॥

होतां प्राणी पाठिशीं मृत्यु लागे ।

देवें केलें कोणतें स्वस्थ सांगे ॥३१॥

अनेक प्रकारच्या मानसिक आणि शारिरीक व्याधींनी आरोग्य नष्ट होतें. लक्ष्मी असलीं तर आपत्ती घरांत प्रवेश करितात, जन्मास आलेल्या प्राण्यास मृत्यु गिळतो, थोडक्यांत ब्रह्मदेवानें या जगांत स्थिर असें काय निर्माण केलें आहे? काहीं नाहीं ! ३१

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः ।
स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखं स्फीतिः क्रियासु स्थिता
तत्संसारमसारमेव निखलं बुद्धा बुधा बोधका ।
लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥३२॥

लाटांच्यापरि भोग भंगुर तसे प्राण क्षणें सोडती ।

तारुण्यांतिल सौख्य अल्प विभवा कर्माधिणें न स्थिती ॥

यासाठीं भव तत्त्वहीनचि असें जाणोणि विव्दज्जनीं ।

कल्याणार्थ जनांचिया सतत कीं यत्ना धरावें मनीं ॥३२॥

भोग हें पाण्याच्या उंच लाटेप्रमाणें चंचल आहेत. प्राणाचा धरवसा नाहीं, तारुण्य सुखहि क्षणभंगूर आहे, कर्माचा पसारा

मात्र दांडगा आहे ! तेव्हां हे सुबुद्ध लोकानों, संसार असार आहे हे जाणून, परोपकाराविषयीं तप्त राहून, लोकोद्धाराचा प्रयत्न करा. ३२

भोगा मेघततीलसच्चपलया तुल्यस्तथा प्राणिनाम्- ।
आयुर्वायुविघटिताभ्रपटलीलोलाम्बुवभ्रदंगुरम् ॥
लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतम् ।
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ३३

सौदामिनस्फुरणचंचल भोग सारे ।

आयुष्य वायुविहताभ्रजलापरी रे ॥

ऐसी जनास्थिति मनीं समजूनि वेगीं ।

हे बुद्धि निश्चल करीं शुभ योगमार्गी ॥ ३३ ॥

भोग हे विजेप्रमाणें चंचल, आयुष्य वायुनें विस्कटलेल्या अभ्रपटलांतलि उदकाप्रमाणें क्षण भंगूर, तारुण्याचाहि भरवसा नाहीं तेव्हां हे सुबुद्ध लोकांनो, धैर्यानें आणि विवेकानें कर्म-योग आचरा ! ३३

आयुः कक्कोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः ।
अर्थाः संकल्पकल्या घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूरः ॥
कंठा श्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतम् ।
ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारंतरीतुम् ॥ ३४ ॥

हे आयुष्य तरंगतुल्य युवता कीं दा दिसांची असें ।

हे तों अर्थ अनर्थ वीज चमके जे भोग तेही तसे ॥

कांतेचें परिरंभण स्थिर नसे टाका झणीं हें पिसें ।

ब्रह्मीं चित्त धरा भवांबुधि तरा हें आशका सौरसें ॥ ३४ ॥

जल लहरीप्रमाणें आयुष्य क्षण भंगूर, तारुण्य अल्पकाल टिकणारें, विषय अल्पायुषी, भोग विजलीप्रमाणें चंचल, आणि

स्त्रियांचें दृढ आलिंगन क्षणीकच ! तेव्हां संसार समुद्र तरुन
जाण्यास्तव परब्रह्मीं चित्त स्थिर करा ! ३४

कृच्छ्रेणामध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे ।
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ।
वामार्क्षीणामवज्ञाविहसितवसतिवृद्धभावोप्यसाधुः ।
संसारेरेमनुष्यावदत् यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित् ३५

कष्टें विष्टेंत पोटीं करूनि वसतसे सर्वही अंग गोळा ।

तारुण्यां हेचि चिंता अनवरत मरे कीं दुरावे न बोला ॥

काठी वेऊनि जातां चरमवयवणीं हांसती निरजाक्षी ।

संसारीं रे सुखाचा लव मज न दिसे तूंच चिंतीं निरीक्षी ॥३५॥

मलमूत्रांनीं किळसवाण्या झालेल्या गर्भवासांत राहणें,
नंतर तारुण्यांत कांतेचा वियोगामुळें दुःख भोगणें आणि
म्हातारपणीं स्त्रियांकडून झालेला उपहास सहन करून घेणें
अशा सर्व प्रकारच्या वेदना देणाऱ्या या आयुष्यांत तिळभर
तरी सुख आहे काय ? ३५

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती ।

रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ॥

आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो- ।

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥३६॥

व्याघ्रीपरी भय करीत उभी जरा रे ।

देहासि रोग करिती रिपुतुल्य सारे ॥

आयुष्य भिन्नघटनीर सरे तसें हें ।

पापें तथापि जन आचरताते पाहें ॥३६॥

जरा [म्हातारपण] वाघिणींसारखी पुढें येऊन दहशत
घालीत आहे, रोग शत्रूपमाणें देहावर हल्लें करीत आहेत व

आयुष्य फुटलेल्या घड्यातील जलाप्रमाणें सारखें पाझरत आहे, असें असतां लोक निर्भयपणें दुष्कृत्यें करीत आहेत हे आश्चर्य नव्हे काय ? ३६

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः ।
तत्कस्यैव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ॥
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयताम् ।
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥३७॥

हे नानाविध भोग भंगुर वृथा तन्मूल ससार रे ।

कां मूढा भ्रमशी तदर्थं सहसा हें सर्व आतां पुरें ॥

आशापाशशतासि टाकें परतें कामासही हो भला ।

हा अस्मद्वचनार्थं रे जरि तुला आहे खरा मानला ॥३७॥

भोग हे क्षण भंगुर आहेत, पण त्यांच्यामुळेच हा प्रपंचाचा एवढा विस्तार झाला आहे, तेव्हां लोकहो, हा खटाटोप आतां पुरें झाला ! आतां एकच उपाय सांगतो तो एका ! आशेच्या पाशातून मुक्त झालेलें चित्त, कामोच्छेदास कारणीभूत असलेलें जे आत्मस्वरूप त्याचे ठायी दृढ करा व कृतार्थ व्हा ! ३७

ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणांस्तृणगणान् यत्र स्थितो मन्यते ।

यच्छापाद्विरसा भवन्ति विभवास्त्रैलोक्यराज्यादयः ॥

बोधः कोपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते ।

भो साधो क्षणभंगुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः ॥३८॥

ब्रम्हादिसौख्यें तृणरूप भामती ।

हे अन्य राज्यादिक भोग ते किती ।

कोणी महाभोग असा असे रतें ।

तेथेंच तूं टाकूनि हें अशाश्रुतें ॥३८॥

ज्या ठिकाणीं स्थिर झाल्यामुळे ब्रह्मा, इंद्र, आणि मरुद्गण

हे तृणवत वाटतात. ज्याच्या प्राप्तीमुळे त्रैलोक्याचे राज्यहि कस्पटाप्रमाणे भासते असे जे ब्रह्मज्ञान, तेच एक प्रकाशमान आहे! म्हणून हे सदगृहस्था; क्षण भंगूर भोगांत तू आसक्त होऊं नकोस ! ३८

सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत् ।
पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चंद्रविंबाननाः ॥
उन्मत्ताः स च राजपुत्रनिवहस्ते बंदिनस्ताः कथाः ।
सर्वे यस्यः वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मैः नमः ॥३९॥

गेली तो नृप ते प्रधान अवघे ते पंडितांची सभा ।

गेली ते नगरी तशा शशिमुखी ज्या ततहेमप्रभा ॥

गेली तो नृपपुत्र त्या शुभकथा म्यां देखिले सर्व जे ।

ते जेणे स्मरणास योग्य रचिले कालासि त्या बंदिजे ॥३९॥

ती रम्य नगरी; तो बलाढ्य राजा, ते मांडलिकांचे मंडळ, ती विद्वानांची सभा; त्या सुंदर स्त्रिया, तो शूर राजपुत्रांचा समुदाय, ते स्तुतिपाठक भाट आणि त्या अनेक गोष्टी ज्यांच्या सामर्थ्याने खलास होऊन केवळ स्मृतिरूप राहिल्या, त्या काळ पुरुषास बंदन असो ! ३९

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको- ।

यत्राप्येकस्तदनु ब्रह्मस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ॥

इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन् द्वाविवाक्षौ :

कालः काल्या भुवनफलकं क्रीडति प्राणिसारैः ।४०।

जेथे एक अनेक तेथ मिळती स्वान्या तयांच्या तुटी ।

हातां एक नुरे सर्वेचि मरती तेही नुरे शेवटीं ॥

फांसे रात्रिदिनाख्य झेलित पहा तो काल खेळे असें ।

प्राण्यांचेचि करूनियां भवगृहीं ते सोंगटीं चौरसें ॥४०॥

ज्या वाड्यात पूर्वी अनेकांची वस्ती होती तिथे पुढे एखा-
दाच उरतो, तर जिथे पूर्वी कुणाचा मागमूसहि नव्हता तिथे
आतां गर्दी झालेलीं दिसून येते, आणि शेवटीं पहावे तो कुणा-
चाहि पत्ता नसतो ! थोडक्यांत ज्याप्रमाणें सोंगळ्या प्रथम पटा-
वर जमतात नंतर विस्कटतांत व नंतर नाहींशा होतांत त्या-
प्रमाणें दिवस आणि रात्र हें दोन फांसें टाकीत या जगरूपी
पटावर, प्राण्यांच्या सोंगळ्या करून, काळ खेळत आहे ! ४०

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितम् ।
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते ।
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥४१॥

गतीने सूर्याच्या पलपलपणें माप भरतें ।

नसे व्यासंगानें दिवसरजनीज्ञान पुरतें ॥

जर्गी पाहे दुःखें विविध नुसजे आस हि जरा ।

कशी या लोकांला बहुत चढली मोहमदिरा ॥४१॥

सूर्याच्या उदयास्ताबरोबर आयुष्य क्षीण होत आहे; परंतु
मोठमोठ्या उद्योगामुळे हें लक्षात येत नाही ! इतकेच काय पण
जन्म, मरण व म्हातारपण यांचें दुःख प्रत्यक्ष दिसत असतां हि
त्याचें आपणांस कांहींच वाटत नाही. मोहरूपी मदिरा प्राशन
करून हें सर्व जग उन्मत्त होऊन गेलें आहे असें वाटतें ! ४१

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वाऽबुधा जन्तवो- ।

धावन्त्युच्चामिनस्तथैव निभूतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ॥

व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरेवंविधेनाऽमुना ।

संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे ॥४२॥

येतो वासर तोच तेच रजनी व्यापार नानापरी ।

प्राणी हे करिताति आयु सरतें हें नेणवे अंतरीं ॥

तुच्छें चर्वितचर्वणापम सुखें जे तेच ते भोगीतां ।

संसारीं विकृतिप्रसंग नुपजे हे कोण निर्लज्जता ॥४२॥

एकदां गेलेलीं रात्र व एकदां गेलेला दिवस . पुन्हां येतो
असें मानून ज्ञाते लोकहि मोठमोठे उद्योग डोक्यांवर घेऊन
धांवाधांव करितांत, पण प्रारब्धच सर्व कर्म घडवित असतें !
उष्ट्या झालेल्या विषयानीच आम्हीं फसले गेलों कारण मोहा-
मुळें तें आमच्या ध्यानांत आले नाहीं ? ४२

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नत्वे ।

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ॥

नारीपीनपयोधरोर्युगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम् ।

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥४३॥

संसाराब्धि तरावया हरपदा चित्तीं न म्यां चिंतिलें ।

स्वर्गद्वारकपाटभेदक न तें सत्कर्म संपादिलें ॥

स्वप्नीं ही कचभारभंगुरकटी नालिंगिली सुंदरी ।

झालों कीं निजमातृयौवनवनच्छेदीं कुठारापरी ॥४३॥

अरेरे ! काय सांगावे ! जन्ममरणाचें फेरे टाळणारे यथा-
विधि ईश्वर चिंतन कधीं केले नाहीं, स्वर्गाचीं दारें उघडणारे
धर्म कृत्यहि कधीं केले नाहीं ! बरें तें जावो; पण एखाद्या
मधुकामिनीच्या उरोभागांस अलिंगन देऊन मिळणारे ऐहिक
सुखहि मिळविलें नाहीं ! थोडक्यांत, आमच्या मातेचा तारुण्य
रूप बाग तोडण्यांसाठींच जणूं आम्ही कुन्हाडीसारखें तिच्या
पोटी जन्मास आलो ! दुसरे काय म्हणावयाचें ? ४३

नाभ्यस्ता भुविवादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता ।
 खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ॥
 कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चंद्रोदये ।
 तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥४४॥

विद्या जे मतवादिवृन्ददमनीं तेही न संपादिली ।

स्वर्गातें गजकुंभ भेदुनि न की सत्किर्तीही धाडिली ॥

कांताकोमलपल्लवाधर न तो चंद्रोदयीं सेविला ।

गेलें हें वय दीप निष्फल जसा शून्यालयीं लाविला ॥४४॥

वादविवाद पट्टंचे दमन करणारी व नीति नियमास योग्य
 अशीं विद्या आम्ही हस्तगत केली नाहीं, किंवा तरवारीन
 हत्तीचें गंडस्थळ फोडून कीर्तिहि कमावली नाहीं ! बरें तें असों,
 पण चांदण्यांत वसून कांतेच्या मधुर अधराचें पानहि आम्हीं
 केले नाहीं ! थोडक्यांत ओसाड घरांतील दिव्याप्रमाणें आमचें
 तारुण्य व्यर्थ गेलें ! ४४

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितम् ।
 शुश्रूषाऽपि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ॥
 आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः ।
 कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥४५॥

नाहीं वित्त उपार्जिलें प्रखरशी विद्या न संपादिलीं ।

अंबातातपदब्ध्ये दृढमनं तीहीं न म्यां सेविलीं ॥

स्वप्नीं ही मृगलोचना शशिमुखी नालिंगिली सुंदरी ।

नेला काळ परान्नलोलुपपणें म्यां वायसाचें परी ॥४५॥

अरेरे ! काय आमचें जिणें ! जन्मास येऊन आम्हीं
 निष्कलंक विद्या किंवा धनहि संपादन केलें नाहीं, माता-
 पितरांची सेवाहि हातून घडली नाहीं, बरें ते असो पण चपल,

विशाल नयनांच्या मधु यौवनानां स्वप्नातहि कधीं आलिंगीले
नाहीं ! याप्रमाणे हा काळ, कावळ्याप्रमाणें दुसऱ्याच्या अन्ना-
ची आशा करीत घालविला ! ४५

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते ।
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ॥
इदानीमेते स्म प्रतिदिवसमासन्नपतनात् ।
गतास्तुल्यावस्थं सिकतिलनदीतीरतरूभिः ॥४६॥

झालों ज्यांपासुनि ते निमाले । ते आमुचे तुल्यवयस्क गेले ॥

आम्हीं असो सांप्रत जाण तेसे । नदीतटी जर्जर वृक्ष जैसे ॥४६॥

ज्यांच्या पासून आम्हीं उत्पन्न झालो तें जाऊन तर फार
दिवस झाले. समवस्कहि स्मरणातच आतां राहिले आहेत
आणि आम्हीहि प्रतिदिवशीं पतनोन्मुख झाल्यामुळे नदी-
तीराच्या वाळवंटावरील वृक्षांसारख्या अवस्थेस येऊन पोहोचलो
आहोत ! ४६

आयुर्वर्षशतं नृणा परिमितं रात्रौ तदर्धं गतम् ।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ॥
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते ।
जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ४७

आयुष्य वर्षशत त्यांत निमें निजले ।

त्याही निमेंतहि निमे दिन बांद झाले ॥

वार्द्धक्यशैशवपणें उरलें वियोगें ।

दुःखामयेंचि सरलें सुख काय सांगे ॥४७॥

माणसाचें आयुष्य शंभर वर्षे असें धरलें तर निम्मे रात्री-
तच जातें ! बाकी राहिलेल्या अर्ध्यापैकीं बाल्य आणि

वार्धक्य यांतच सरतें ! आतां राहिलेलें (२५ वर्षे) रोग, संकटें, विरह आणि सेवा इत्यादिमध्ये संपते ! थोडक्यांत या जललहरीप्रमाणें असणाऱ्या क्षणभंगूर आयुष्यांत सौख्य तें कसें मिळणार ? ४७

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः ।

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणपि च संपूर्णविभवः ॥

जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव बलीमण्डिततनुः ।

नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥४८॥

एकदां तरुण बाल एकदां । भाग्यवंत हि अभाग्य एकदां ॥

एकदां जरठ जाय सत्वरी । धर्मराजसदना नटापरी ॥४८॥

जसा नट अनेक सोंगे घेतो तसा मनुष्य या संसाररूपी नाटकांत कांहीं वेळ बाल होतो, पुढें कांहीं वेळ कामक्रिडा करणारा रसिक तरुण होतो, क्षणभर श्रीमान तर क्षणभर धनहीन बनतो व शेवटीं जरेनें जीर्ण होऊन परमदुःखमय अशा यमनगरीरूप पडद्यांत गुप्त होतो ! ४८

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ॥

तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांति दिवसाः ।

कदा पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रजपतः ॥४९॥

सर्प हार रिपु बंधु सोडरे । पुष्पतुल्य आणि मृत्तिका हिरे ।

साम्यदृष्टि मज हां पडो तनू । चिंतितां शिव शिवेति हा मनू ४९

सर्पावर वा हारावर, शत्रूवर वा मित्रावर, रत्नावर वा मातीच्या ठेकळावर, फुल शय्येवर वा शीळीवर, तृणावर वा स्त्री समूहावर कोठेहि असो, सर्वत्र समदृष्टी ठेवणाऱ्या माझ्या

सारख्याचें दिवस अरण्यांत शिवनामाचा जप करण्यांत जावोत ! ४९

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः ।
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्तिः न ॥
इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरम् ।
यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ५०

तूं राजा जरि मी श्रुतिस्मृतिमहाविद्याभिमानी असें ।

भाग्यें विश्रुत तूं मदीय कवितासत्कीर्ति लोकीं वसे ॥

आहे अंतर फार तूज मज रे तूं गर्व जें दाविशी ।

माही निस्पृह भाग्यवंतगणना नाही मला फारशी ॥५०॥

हे राजा तूं राजेपणासुळें मोठा आहेस, आम्हीहि ज्ञान-संपन्नतेनें श्रेष्ठ आहोत. संपत्तींनी तूं सर्वास माहीत आहेस तर आमची कीर्तिहि ज्ञाते लोक दाही दिशास पसरवित आहेत. थोडक्यांत तुझ्यांत आणि आमच्यांत फरक नसतानां जर तूं आमचा तिरस्कार करीत असशील तर आम्हांसहि तुझी गरज नाही. आम्ही निस्पृह आहोत ! ५०

एकाकी निःस्पृहः शांतः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥५१॥

एकलाच करपात्र नागवा । शांत निःस्पृह असा कधीं शिवा ॥

सांग होईन खरा जसा पिसा । दक्ष कर्मदहनीं हुताशसा ॥५१॥

हे शंभो, एकाकी, निरीच्छ, शांत, तळहाताचेच भिक्षापात्र असलेला दिगंबर, सर्व कर्म नष्ट करणारा असा मी कधीं होईन ? ५१

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्ष्येण संतुष्यताम् ।

यत्र कापि निषीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ॥

आत्यागेपि तनोरखंडपरमानंदावबोधस्पृहाम् ।
मर्त्यः कोपि शिवप्रसादसुलभां संपत्स्यते योगिनाम् ५२

हस्ता पात्र करूनि मोद बहु जो भिक्षान्नलाभे पवे ।

कोठें ही बसतो तृणासम जगा लेखी सदा लाघवें ॥

ऐशा योगिजनांचे आमरण जी ब्रम्हावबोधस्पृहा ।

लाभे ती जरि मानवा शिवकृपा होईल सत्यार्थ हा ॥५२॥

हाताचेच भिक्षापात्र करून मिळालेले व त्या निर्मळ अशा
अन्नावर संतुष्ट पावणारे, कुठेहि पडून हें जग तृणवत् मानणारें
योगी मरणापूर्वी जी परमानंदाची संपत्ती प्राप्त करून घेतांत
ती शिव कृपेनेच सुलभ होत असते ! ५२

अर्थान्नामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्वहे यावदित्थम् ।

शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ॥

सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा-

माभ्यप्यास्था न चेतसात्वयि मम सुतरामेष राजन् गतोऽस्मि

धनपति जरि तूं रे मी असे शास्त्रवेत्ता ।

भट जरि समरीं तूं मी महावादिजेता ॥

अनुचर जरि तूतें सेविती छात्र मातें :

न गाणिशी मज जाता तुच्छ मानूनि तूतें ॥५३॥

हें राजा, तूं संपत्ती आपल्याजवळ बाळगतोस, आम्हीं
वाक्यांचें सर्व अर्थ ध्यानांत ठेवतो, तूं रणांगणांत पराक्रमी,
आम्ही वादविवादांत शूर आहोत, द्रव्याची अभिलाषा बाळ
गणारें तुझें सेवन करितांत आणि बुद्धिचें दोषांचा संहार कर-
णारे आमची सेवा करितांत. थोडक्यांत तुझ्यांत आणि आम-
च्यांत फरक असा मुळींच नाही; असें असतांना तुला जर
आमची गरज नसेल तर आम्हीहि तुझी गरज कां दाखवावि ?

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः क. १२५५
 सम इह परितोषो निर्विशेषोऽवशेषः । नं. ३ २०१३
 स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥५४॥

लक्ष्मीनें जरि तुष्ट तूं बहु सुखी मी वल्कलानें असें ।

दोघांचा परितोष तुल्य असतां आधिक्य कांहीं नसे ॥

आशा ज्यास दरिद्र तोचि समजे नेराश्य पैं वाणतां ।

भाग्याचा नर कोणता मग वरें निर्भाग्य तो कोणता ॥५४॥

हे राजा, आम्ही वल्कलावर संतुष्ट आहोत तर तूं भर्जरी-
 च्या वस्त्रावर खूष आहेस संतुष्टतेच्या वाबतीत तुझ्यांत आणि
 आमच्यांत कांहीं फरक नाही. आम्हीं तुझ्यासारखेंच श्रीमंत
 आहोत ! ज्याला लोभ आहे त्याला दरिद्री म्हणावयाचे ! जें
 मिळेल त्यावर संतुष्ट असल्यावर श्रीमंत कोण आणि दरिद्री
 कोण ? ५४

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयम्

शयनमवनिपृष्ठे वाससी वल्कले च ॥

धनलवमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणाम् ।

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥५५॥

असतां वर्णां शुभ फळें अशनाला ।

जल शीत निर्मल तृष्णोपशमाला ।

तरुवल्कलें असुनियां वसनाला ।

वद कोण सोशिल मदांधमदाला ॥५५॥

भक्षणांस फळें, प्राशनांस मधुर पाणी, शयनांस भूमि, परि-
 धानांस वल्कलें, इतकें मिळालें म्हणजे पुरें ! पण धनरूप
 मद्यानें धुंद झालेल्यांचें अनुकरण करण्यास आपलें मन तयार
 नाही ! ५५

आत्यागेपि तनोरखंडपरमानंदावबोधस्पृहाम् ।
मर्त्यः कोपि शिवप्रसादसुलभां संपत्स्यते योगिनाम् ५२

हस्ता पात्र करुनि मोद बहु जो भिक्षान्नलाभे पवे ।

कोठें ही बसतो तूणासम जगा लेखी सदा लाघवें ॥

ऐशा योगिजनांचि आमरण जी ब्रम्हावत्रोधस्पृहा ।

लाभे ती जरि मानवा शिवकृपा होईल सत्यार्थ हा ॥५२॥

हाताचेच भिक्षापात्र करून मिळालेले व त्या निर्मळ अशा
अन्नावर संतुष्ट पावणारे, कुठेहि पडून हें जग तृणवत् मानणारें
योगी मरणापूर्वी जी परमानंदाची संपत्ती प्राप्त करून घेतांत
ती शिव कृपेनेच सुलभ होत असते ! ५२

अर्थान्धामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्वहे यावदित्थम् ।

शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ॥

सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा-

माम्यप्यास्था न चेत्सात्वयि मम सुतरामेष राजन् गतोऽस्मि

धनपाति जरि तूं रे मी असे शास्त्रवेत्ता ।

भट जरि समरीं तूं मी महावादिजेता ॥

अनुचर जरि तूतें सेविती छात्र मातें :

न गाणिशी मज जाता तुच्छ मानूनि तूतें ॥५३॥

हें राजा, तूं संपत्ती आपल्याजवळ बाळगतोस, आम्हीं
वाक्यांचें सर्व अर्थ ध्यानांत ठेवतो, तूं रणांगणांत पराक्रमी,
आम्ही वादविवादांत शूर आहोत, द्रव्याची अभिलाषा बाळ
गणारें तुझें सेवन करितांत आणि बुद्धिचें दोषांचा संहार कर-
णारे आमची सेवा करितांत. थोडक्यांत तुझ्यांत आणि आम-
च्यांत फरक असा मुळींच नाही; असें असतांना तुला जर
आमची गरज नसेल तर आम्हीहि तुझी गरज कां दाखवावि ?

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः ।

सम इह परितोषो निर्विशेषोऽवशेषः ।

स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥५४॥

लक्ष्मीनें जरि तुष्ट तूं बहु सुखी मी वल्कलानें असें ।

दोषांचा परितोष तुल्य असतां आधिक्य कांहीं नसे ॥

आशा ज्यास दरिद्र तोचि समजे नेराश्य पै वाणतां ।

भाग्याचा नर कोणता मग बरें निर्भाग्य तो कोणता ॥५४॥

हे राजा, आम्ही वल्कलावर संतुष्ट आहोत तर तूं भर्जरी-
च्या वस्त्रावर खूष आहेस संतुष्टतेच्या वावतीत तुझ्यांत आणि
आमच्यांत कांहीं फरक नाही. आम्ही तुझ्यासारखेंच श्रीमंत
आहोत ! ज्याला लोभ आहे त्याला दरिद्री म्हणावयाचे ! जें
मिळेल त्यावर संतुष्ट असल्यावर श्रीमंत कोण आणि दरिद्री
कोण ? ५४

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयम्

शयनमवनिपृष्ठे वाससी वल्कले च ॥

धनलवमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणाम् ।

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥५५॥

असतां वनीं शुभ फळें अशनाला ।

जल शीत निर्मल तृषोपगमाला ।

तरुवल्कलें असुनियां वसनाला ।

वद कोण सोशिल मदांधमदाला ॥५५॥

भक्षणांस फळें, प्राशनांस मधुर पाणी, शयनांस भूमि, परि-
धानांस वल्कलें, इतकें मिळालें म्हणजे पुरें ! पण धनरूप
मद्यानें धुंद झालेल्यांचें अनुकरण करण्यास आपलें मन तयार
नाहीं ! ५५

अशीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥५६॥

खाऊनि राहूं सुखरूप भिक्षा ।
करूं दिशा वस्त्र पहा परीक्षा ॥
निजूं सुखें भूमितलींच शेजे ।
भूपाळ म्यां सेउनि काय कीजे ॥५६॥

आम्ही भिक्षान्न खाऊन निर्वाह करूं, दिशारूपी वस्त्रें नेसूं
जमिनीवर शयन करूं. आम्हांस धनवानांची गरज नाही. ५६

न नटा न विटा न गायकाः ।
परद्रोहनिबद्धबुद्धयः ॥
नृपमीक्षितुमत्र के वयम् ।
स्तनभारानमिता न योषितः ॥५७

आम्हीं नसों गायक भाडमांड ।
किंवा नसों दुर्जनही प्रचंड ॥
आम्हीं नसो कीं प्रमदा बरी तों ।
भेटावया कोण नृपास होतों ॥५७॥

आम्हीं नट नाहीं, विट नाहीं [खुषमस्करें], गवई, नाहीं,
परद्रोहि नाहीं, वा स्तनभारानें वाकलेल्या सुंदर स्त्रियांहि
नाहीं, मग आम्हांस राजवाड्यांत विचारतो कोण ? ५७

विपुलत्तदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा ।
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्यतृणं यथा ॥
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते ।
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरां ॥५८॥

विपुल हृदय ज्यांचें निर्मिलें विश्व तेंही ।

निजशिरिंहि परांहीं वाहिलें सर्व पाहीं ॥

तृणसम दिधलें हें विश्व जितूनि एकीं ।

कितिक असती भोक्ते गर्व कां क्षुद्रलोकीं ॥५८॥

हें जग पूर्वीं उदार अंतःकरणयुक्त अशा समर्थ लोकांनी निर्माण केलें, कांहींनीं त्याचें योग्य पालन केलें, कित्येकांनीं तें जिकून दुसऱ्यास देऊन टाकलें; कित्येक विरक्तांनीं हें तृणवत् मानून टाकून दिले; आणि आतां कांहीं जण या चतुर्दश [चार दिशांच्या] भुवनांचा उपयोग करीत आहेत; तेव्हां येथें असें थोर पुरुष होऊन गेलें आणि हल्ली पहावे तो पांच दहा गांवचे धनीपण आले कीं लोक केवढें चढून जातांत ५८

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः ।

भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ॥

तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो- ।

विषादे कर्तव्ये विदधाति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥५९॥

गेले जिला भोगुनि भूप सारें ।

त्या भूमिलाभें तुज गर्व कां रें ॥

हेंही असो एक धरूनि खेडें ।

कां मातले हे बहुसाल वेडे ॥५९॥

असा एक क्षणहि गेला नसेल कीं जेव्हां ही भूमि शेकडों राजांनी भोगली नाही ! तेव्हां वेश्येसारख्या कुणालाहि भोगतां येणाऱ्या भूमिचा थोडा लाभ झाल्याबरोबर हे राजे एवढे कां फुगून जातांत ? वास्तविक या अफाट पृथ्वीच्या अंशाच्या अंश असलेल्या लहानशा तुकड्याचें प्रभुत्व मिळाल्या बद्दल खेदच वाटला पाहिजे; पण मतिमंद राजे त्या तुकड्यातच आनंद मानतांत ! ५९

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा ।
 प्रसादं किं नेतुं विशसि त्वदय क्लेशकालिलम् ॥
 प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे ।
 विविक्त संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥६०॥

संतुष्ट लोकांस करावयाची ।

कां रे मना तूं तरि खिन्न होसी ॥

प्रसन्न चिन्तामणि तूंच जेव्हां ।

होसी, तुला वाण नसेच तेव्हां ॥६०॥

हे मना; लोकांची अनेक प्रकारांनीं मनधरणी करून त्यांना प्रसन्न करण्या करितां निष्कारण कां श्रम घेतोस ? त्यापेक्षां; जर तूंच प्रसन्न झालास तर तुझेंच ठिकाणीं चिन्तामणीचे गुण येणार नाहीत काय ? तुझ्या शुद्ध संकल्पच तुझी इच्छा पूर्ण करील ! ६०

परिभ्रमसि किं वृथा क्वचन चित्त विश्राम्यताम् ।
 स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ॥
 अतीतमपि न स्मरन्नपि न भावि संकल्पयन् ।
 न तर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥६१॥

परिभ्रमण कां वृथा करिसि तूं मना स्थीर हो ।

स्वयें घडत जें जसें घडु न अन्यथा काम हो ॥

अतीतहि नको स्मरूं न भावितव्य चिन्ता करीं ।

सुखें अनुभवींचि भोग जडं येत तुझ्या घरीं ॥६१॥

हे मना; उगीच कां वणवण फिरतोस ? स्थिरपणे विश्रांती घे ! जे होणार आहे तें आपण होऊनच होत असतें ! त्यांत कांहीं बदल होत नसतो. आतां भूतकाळाचेहि स्मरण करूं नकोस व भविष्य काळाविषयींहि संकल्प करूं नकोस ! सह-

जरीतीनें येणारे जे अशाश्वत भोग, त्यांचा इथेच स्वस्थपणें
उपभोग घे. कारण भोग हे भोगूनच संपविलें पाहिजेत ! ६१

चेतश्चित्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया ।
भूपालभ्रुकुटीकुटीरविहरव्यापारपण्यांगनाम् ॥
कंथाकंचुकिताः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी- ।
रथ्यापंक्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥६२॥

चित्ता चित्तुं नको धना किमापिही नाहीच वा स्थीर तें ।

पण्यस्त्रीसम भूपमानसविहारी तें अम्हां भासतें ॥

कंथावेष्टन घेउनी शिवपुरीं हस्तां जलीमाजि जी ।

भिक्षा प्राप्त सदां अम्हां सुखद ती होवो हि इच्छा अजी । ६२।

हे मना, या चंचल लक्ष्मीची इच्छा तूं कधींहीं करूं
नकोस. कारण ही संपत्ती, वेश्येप्रमाणें राजाच्या भ्रुकुटीरूप
मंदीरांत त्याच्याच कलाप्रमाणें ऋडा करणारी आहे ! आम्ही
गोधडी पांघरून काशी क्षेत्रांतील घराघरांपुढें हस्तरूपी पात्रांत
पडलेल्या भिक्षेची अपेक्षां करितो ! आम्हांला या संपत्तीची
काय गरज ? ६२

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयो दाक्षिणात्याः ।
पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ॥
यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वम् ।
नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥६३॥

पुढें गायनें सत्कवी पार्श्वभागीं ।

स्त्रिया ढालिती चामरें सुदरांगी ।

असें जें घडे तें वसें तूं भवीं या ।

सख्या अन्यथा सोडिं संसारमाया ॥६३॥

हे मना, समोर गायन चाललें आहे, दोहो वाजूस रसिक कवि करमणूक करित आहेत, चवऱ्या ढालणाऱ्या स्त्रियांच्या कंकणांचें मंजुळ शब्द मध्ये ऐकूं येत आहेत, अशा प्रकारचें ऐश्वर्य अनुकूल असेल तरच या संसार सुखावर लुब्ध हो! आणि जर तसें नसेल, तर व्यर्थ या फंदात न पडतां, अखंड आनंद देणाऱ्या योग समाधीचा आश्रय कर! ६३

एतस्माद्द्विरमेन्द्रियार्थगहनदायासदादाशु च ।
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ॥
शान्तं भावमुपोहि संत्यज निजां कल्लोललोलां मतिम् ।
मा भूयो भज भङ्गगुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ६४

श्रम पावसी विषयरानभरीनें ।

शुभ मार्ग दुःखहर सेविं सुखानें ॥

धरिं शांततेस चपलत्व न घेई ।

न पुनर्भवाप्रति मना मन देई ॥६४॥

हे मना, कृपा कर आणि या क्लेशदायक विषयरूपी अरण्याचा त्याग करून सर्व दुःखाचा नाश करणारा पुण्य मार्ग आचर! आत्मरूप जाणून तरंगासारखी असणारी ही चंचल वृत्ती टाकून दे, व या नाशवंत संसाराची पुन्हां इच्छा म्हणून करूं नकोस! ६४

मोहं मार्जयन्तामुपाश्रय रतिं चन्द्रार्धचुडामणौ ।
चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासंगमङ्गीकुरु ॥
को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तदिल्लेखासु च स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥६५॥

त्यातें तूं भज रे महापुरुष जे मोहासि संहारिती ।

निष्ठा सांचशिर्वां धरीं सुरनदीतीरीं वसे संप्रती ॥

लक्ष्मी सर्प तरंग बुद्बुद नदी सौदामिनी कामिनी ।

हे माझी स्थिर राहती म्हणुनियां मानूं नये कां मनां ॥६५॥

हे मना, मोह सोडून दे आणि मस्तकावर बालचंद्र धारण करणाऱ्या शंकराची भक्ति कर, भागीरथीच्या कांठावर वास कर ! कारण जल लहरी, बुडबुडे, विजा, संपत्ति, ज्वाला, सर्प, नद्या इत्यादि गोष्टीवर विश्वास तरी कसा ठेवावा ? हे सर्व चंचल व शेवटी दुःख देणारे आहेत ! ६५

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम् ।
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ॥
संमानितः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ।
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥६६॥

प्राप्त सर्व विभवें तरि काय ।

तोषिले स्वजनही तरि काय ॥

कल्प आयुहि घडे तरि काय ।

भोगिलें सुख बहू तरि काय ॥६६॥

सर्व भोगांचा आस्वाद घेण्याइतकी संपत्ती प्राप्त झाली; शत्रूला पायदळी तुडविलें, मित्रांचा भव्य सत्कार केला, अनेक युगें हें शरीर कायम राहिलें वगैरे गोष्टी जरी एकवेळ घडल्या तरी त्यांत विशेष असें काहींच नाही ! कारण या सर्वांपासून ईश्वराची प्राप्ती वा मोक्ष दोन्ही पैकीं एकहि साधले नाही ! ६६

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थम् ।

स्नेहो न बंधुषु न मन्मथजा विकाराः ॥

संसर्गदोषरहिता विजना विनान्ता- ।

वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥६७॥

महादेवीं निष्ठा जननमरणाच्चै भय सदा !
 नसे बंधुस्नेह स्मरकृतविकारादि न कदा ॥
 वनीं राहे संगी त्यजुनि धनवैराग्य पदरीं ।
 न मागावी ऐसी मज दिसतसे अभूत परीं ॥६७॥

शंकराबद्दल भक्ति आहे, हृदयांत संसाराचा तिट्कारा आहे, स्वजनाबद्दल आसक्ति किंवा कामविकार हे मुळींच नाहीत. संसर्ग दोष रहित वनें आणि वैराग्यहि जवळ आहे, मग यापेक्षां अधिक तें काय हवे ? कारण वैराग्यापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें भाग्यच नाही ! ६७

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि ।
 तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ॥
 यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य- ।
 भोगापयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥६८॥

तें ब्रम्ह यास्तव अनश्वर पूर्ण बापा ।
 सेवीं उगाचि करशील कुतर्क कां पा ॥
 तत्सौख्यलेशलवगर्भित भोग पाहे ।
 ल्याकारणें विषयलोलुप गुंतले हे ॥६८॥

हे मूढा, अमर आणि प्रकाशक असें जें ब्रह्म त्याचेंच निरंतर चिंतन कर ! विषय चिंतनांत कांहीं अर्थ नाही त्रैलोक्याचें आधिपत्य वगैरे जें भोग आहेत तें या ब्रह्माच्या मानानें अतिशय गौण आहे; पण अज्ञानी लोक त्यावरच आसक्त होतात ६८

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य ।
 दिङ्मंडलं भ्रमसि मानस चापलेन ॥

भ्रान्त्वापि जातु विमलं कथमात्मनीनम् ।
न ब्रह्म संस्मरसि निर्वृतिमेषि केन ॥६९॥

आकाश पाताल दिशा समस्ता ।
कां हिंडसी व्याप धरूनि नस्ता ॥
चिंतीं परब्रम्ह मुना न धावें ।
जेणें तुला तुष्ट यथेष्ट फावे ॥६९॥

हे मना, तूं पाताळांत क्षणांत शिरू शकतोस, आकाश उल्लंघून जातोस, दिशांना प्रदक्षणा घालतोस, पण तुझ्या ठिकाणीच स्थिर असलेल्या शुद्ध ब्रह्माचा ठाव तुला लागत नाही मग तूं कोणत्या मार्गानें सुख मिळवूं शकशील ? ६९

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः ।
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ॥
मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलम् ।
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥७०॥

पुरे पुराणें स्मृतिवेदशास्त्रें ।
आमुष्मिकें वैदिक कर्मतंत्रें ॥
जेणें सरे हा भव तें विचारीं ।
यावेगळी सर्व दुकानदारी ॥७०॥

वेदांनीं, स्मृतिंनीं, पुराण-पठनांनीं किंवा विस्तृत शास्त्रांनीं तरी काय होणार ? कर्म कांड तरी काय कामाचे ? कारण संसाररूपी दुःखदायक रचनेचा विध्वंस करणारे आत्मानंदाचें ज्ञान हेच एक सुखाचें साधन आहे ! बाकी सर्व व्यवसाय म्हणजे शुद्ध व्यापारी वृत्ती होय ७०

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि- ।
दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ॥

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते ।
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥७१॥

गात्रे आंखुडलीं गती त्रिघडली दांतावळी भंगली ।
डोळे कानहि मंदले लडवडे लाळेमध्ये जीभली ॥
कोणी आयकती न बांधव सखे भार्या न सेवा करी ।
हा देवा ! सुतही कसे गतवयीं होती अमित्रापरी ॥७१॥

सर्वांगास सुरकुत्या पडल्या, पाऊल उचलण्याचीहि शक्ति
नाहीं, दृष्टी मंद झाली, वहिरेपणा वाढत चालला, तोंडांतून
लाळ पडू लागली, आस मंडळीहि शब्दाला किंमत देईनासें
झाले, इतकेच काय पण आपली पत्नी सुद्धा आपले ऐकेना-
शीं झाली ! हरहर ! वृद्धदशा भयानक आहे ! आपला
मुलगा सुद्धा आपल्याकडे शत्रूसारखा पाहतो ! ७१

वण सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणाम् ।
स्थानं जरापरिभवस्य तदेव पूंसाम् ॥
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति ।
चांडालकूपमिव दूरतरं तारुण्यः ॥७२॥

पाहूनियां धवल रंग शिरीं कचांचा ।
आरंभदर्शक दिसे बहुधा जरेचा ॥
मानोनि अस्थिक तथा युवती स्वचिर्त्ती ।
चांडालकूप जणुं सोडुनि दूर जाती ॥७२॥

म्हातारपणाकडून पराभव झाल्याची खुण म्हणजे डोक्या-
वरील केसांचा झालेला पांढरा वर्ण ! हा वर्ण पाहिल्या बरोबर
तरुण स्त्रिया अस्पृशांच्या विहिरीप्रमाणे या पुरुषांस स्पर्श न
करितां दुरुनच निघून जातात ! ७२

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो ।
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषा ॥
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।
 संदीप्ते भवने तु क्लृप्तखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥७३॥

जों हे स्वस्थ तनू, जरा वसतसे जों दूर, जों इंद्रियें ।

शक्तें, कीं सरलें न आयु पुरतें जों, पांडितानें स्वयें ॥

आत्मप्राप्तिसुखार्थं यत्न करणें कीं तोंच हो फारसा ।

होतां मंदिर दीप्त क्लृप्तखननीं उद्योग तो कायसा ॥७३॥

जो पर्यंत शरीर निरोगी आहे, जो पर्यंत म्हातारपण दूर आहे, जोपर्यंत इंद्रियांची शक्ति क्षीण झाली नाही, आणि आयुष्याचा क्षय झाला नाही तोपर्यंतच शहाण्याने आपल्या सद्गती करितां महान् प्रयत्न करावा. नाही तर घर पेटल्यावर विहिर खणण्याप्रमाणें आयत्या वेळीं केलेल्या उद्योगाचा काय उपयोग ? ७३

तपस्यन्तः संतः किमधिवसामः सुरनदीम् ।

गुणोदारान्दारान् क्व नु परिचरामः स्वविषयान् ॥

पिबामः शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसान् ।

न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥७४॥

नदीतीर्थीं कीं तप आचरावें ।

कीं सव्धूभोगभरीं भरावें ॥

कीं शास्त्रकाव्यामृतसार पीजे ।

आयुष्य थोडें व्हू काय कीजे ॥७४॥

क्षणभंगूर अशा नर देहानें आम्ही भागीरथीच्या तीरीं तपश्चर्या करावी; किंवा सगुणी स्त्रीच्या विलासात रत व्हावे कां शास्त्रांचा अभ्यास करावा वा काव्यामृत रसाचें प्राशन करावे वगैरे आह्लांस कांहींच समजेनासे झाले आहे ! ७४

दुराराध्यः स्वामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभृतो ।
 वयं च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बद्धमनसः ॥
 जरा देहं मृत्युहरति दयितं जीवितमिदम् ।
 सखे नान्यच्छेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥७५॥

कोण सेवन करील त्यांचें ।

अश्रुतुल्य चल चित्त जयांचें ॥

देह तों न अजरामर पाहीं ।

सौख्य यास्तव तपाविण नाही ॥७५॥

मालकांची मर्जी राखणें फार कठीण, राजे लोक अश्वा-
 सारखे चंचल चित्ताचें, आणि आमची इच्छा तर मोठी असून
 मन उच्चपद घेण्यासाठीं धांव घेत आहे ! हे ह्यातारपण
 देहाचा नाश करिते व मृत्यु तर मनुष्याचा प्राणच हरण
 करितो ! ह्मणून मित्रा या जगांत तपश्चर्येसारखी दुसरी श्रेय-
 स्कर गोष्ट नाही ! ७५

रम्याश्चंद्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनांतस्थली ।

रम्यः साधुसमागमः शमसुखं काव्येषू रम्याः कथाः ॥

कोपोपाहितबाष्पबिंदुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं ।

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥७६॥

चंद्राची द्युति रम्य जे तृणवती ते रम्य कीं भूमिका ।

साधूंचा सहवास रम्य कविच्या उक्ती मनोवेधका ॥

कांतेचें मुख रम्य जें गवाशिलें कोपाश्रुत्रिदूत्करें ।

तेव्हां रम्य वसेचि कीं किमपि रे हें चित्त जेव्हां मुरे ॥७६॥

चंद्र किरण, हरित तृणांची मखमली मैदानें, साधूंचा
 समागम, शांति सुख, काव्या संबंधी विचार, प्रणय कोपासुळें
 आलेल्या अश्रुनीं भिजलेलें प्रियेचें सुंदर मुख वगैरे गोष्टी मधूर

आहेत हें खरें ! पण कुठपर्यंत ? त्यांचा नाशवंतपणा लक्षांत आला नाही तोंपर्यंतच ! एकदां त्यांचा अशाश्वतपणा ध्यानांत आला म्हणजे त्यांची गोडी संपली ! ७६

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकम् ।

किंवा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ॥

किंतु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुरः ।

छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तंगताः ॥७२॥

वनितासुख मंदिर गान बरें ।

बद हें न रुचे कवणास खरें ॥

वसती विपिनीच परंतु मुनी ।

क्षणभंगुर हें समजोनि मनीं ॥ ७७ ॥

उंच हवेली; मधुर संगीत; प्रियेचा निरंतर सहवास वगैरे गोष्टी मधुर नाहीत काय ? पण कुठपर्यंत ? पतंगाच्या घिरव्या-मुळें अस्थिर असणाऱ्या दिव्याच्या ज्योतिप्रमाणें हे सर्व सुख क्षणिक आहे, हा विचार मनांत आणूनच शहाणे लोक वनांत मेले ! ७७

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात तादृक् ।

नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ॥

यो यं धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमान- ।

क्षीवस्यांतःकरणकरिणः सयमालानलीलाम् ! ७८ ।

या संसारीं फिरत फिरतां फार म्यां शोध केला ।

ऐसा नाही पुरुष विषय श्रोत्रनेत्रांस झाला ॥

जो कां ज्ञातो विषयकरिणी भोगितां घे मदाला ।

जेणें अंतःकरणगज तो संयमें रुद्ध केला ॥ ७८ ॥

या जगामध्ये विषयरूपी हत्तिणचा ज्यानें त्याग केला

आहे व ज्याच्या अंतःकरणरूपी गजाच्या ठिकाणी मदाचा
माज नाही अशा पुरुषांचा मी संसारात पुष्कळ शोध केला.
पण असा माणूस कधी दृष्टीस पडला नाही व कानांनीहि
ऐकला नाही ! ७८

जीर्णा एव मनोरथाः स्वत्हृदये यातं च तत्र्यौवनम् ।
हन्ताङ्गेषू गुणाश्च बन्ध्यफलातां याता गुणज्ञैर्विना ॥
किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान् कालः कृतान्तोऽक्ष्मी ।
हाज्ञात मदनान्तकाङ्क्षिघ्नियुगुलं मुक्त्वाऽस्ति नान्या गतिः

जाले जीर्ण मनीं मनोरथ पहा मी वंचलों यौवना ॥

होते जे गुण सर्वही विफल ते जाले गुणज्ञाविना ॥

युक्तायुक्त विचार काल न करी निःशंक सर्वात्मना ।

आतां हें सुचलें दुजी गती नसे गोरीशपाटांविना ॥ ७९ ॥

आमचें मनोरथ हृदयांतच समाधीस्त झाले, तारुण्य निघुन
गेलें; अंगातलें गुण; ते जाणणारे न मिळाल्यामुळें वाया गेले.
आतां वेळ मात्र कठीण आली आहे ! कारण त्या निष्ठूर
काळाची झडप आमच्यावर पडणार, आम्ही तर शिवाच्या
चरणांचें ध्यानहि केले नाहीं. मुक्तीस दुसरा उपाय नाहीं.
यास्तव आतां काय करावे ? ७९

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे ।

जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ॥

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे ।

तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥८०॥

स्वामी जगाचा शिव एक साचा ।

विश्वोदरीं एक हरी त्रिवाचा ॥

तयांमधें भेद गमे न मातें ।

भजें परी मी शशिशेखरातें ॥ ८० ॥

जगदूपति शिव व जगदात्मा विष्णु यांत मी मुळींच भेद
मानूत नाहीं ! हे जरी खरे आहे; तरी माझी भक्ति त्या बाल-
चंद्र धारण करणाऱ्या शंकरावरच आहे ८०

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने ।
सुखासीनाः शांतध्वनिषू रजनीषू द्युसरितः ॥
भवाभोगोद्विशाः शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः ।
कदा स्यामानन्दोद्गमबहुलवाष्पाकुलदृशः ॥८१॥

जे चंद्रिकेनें अति शुभ्र होतें ।

भागीरथीचे तट रम्य तेथें ॥

सानंद वसोनि कधीं शिवातें ।

स्मरेन संसारभयार्त चित्तें ॥ ८१ ॥

संसारानें त्रस्त झालेलें आम्हीं दैदिप्यमान चांदण्यानें धवल
अशा भागीरथीच्या बाळवंटात जाऊन, तेथें कोठें तरी उच्च-
स्वरानें शिव शिव असें भजन करीत, हृदयांत गहिवर व
नेत्रांत प्रेमाश्रु धारण करून शांत रात्री जेव्हां वसूं तो
सुदिन ८१

वितर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः ।
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामांविधिगतिम् ॥
कदा पुण्यारण्ये परिणतशरच्चंद्रकिरणैः ।
त्रियामा नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥८२॥

सर्वस्व दान सुखरूप करूनि हातें ।

हें सौख्य नश्वर असें समजोनि चित्तें ॥

जे चंद्रिकाधवल पुण्य अरण्य ऐसें ।

तेथें वसोनि शिवार्चितन कें विलासे ॥ ८२ ॥

करुणेनें आर्द्र हृदय झालेलें आम्ही, सर्वस्व दान करून,

संसारातील दुष्परिणामांचा विचार मनांत आणून, एखाद्या पवित्र अरण्यांत, शरदऋतूतील धवल चांदण्यांत, शंकराचे ध्यान करीत सुखानें दिवस कधीं घालवूं ? ८२

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन् ।
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोज्जालिपुटम् ॥
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन ।
प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८३ ॥

कधीं गंगातीरीं स्मरहरपुरीं वास करूनी ।
कसोनी कौपीन स्वाशिरकमळीं हात जुळुनी ॥
प्रभो गौरीनाथा त्रिपुरहर शंभो त्रिनयना ।
प्रसादें या घोषें क्रामिन निमिषप्राय सुदिनां ॥ ८३ ॥

काशीला जाऊन गंगेच्या तीरीं रहाणारा मी, कौपीन नेसून, मस्तकावर प्रणामाज्जलि धरून, हे गौरीनाथ, हे त्रिपुर हर, हे त्रिनयना, प्रसन्न व्हा ! प्रसन्न व्हा ! असा धावा करण्यांत सर्व दिवस क्षणांत केव्हां संपविन ? ८३

स्नात्वा गङ्गापयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां ।
ध्येये ध्यानं निवेश्य क्षितिधरकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥
आत्मारामोऽफलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे ।
दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसिसेवासमुत्थम् ॥ ८४ ॥

गंगास्नानें करोनी विमळ फलफुलीं पूजुनीयां प्रभूतें ।
ध्यानीं आणूनि घालीं सतत गिरिगुहेमार्जि पद्मासनातें ॥
निष्कामी आत्मचितारत गुरुवचनीं प्रेम ठेवूनि भावें ।
सेवेचें दुःख केव्हां समचरण करीं म्यां नरीं मोकळावें ॥ ८४ ॥

हे मदनांतका, गुरुवचनांत रत असणारा, सदा संतुष्ट फलमूलांच्या वर जगणारा मी, गंगोदकानें स्नान करून,

पवित्र फूलांनी तुझी पूजा करीन, पर्वताच्या गुहेतील शिलेवर
वसून, तुझ्या प्रसादाने, दुःखरूप संसारांतून केव्हां मुक्त
होईन ? ८४

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भूजलता ।
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोयमनिलः ॥
स्फुरद्दीपश्चंद्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः ।
सुखं शांतः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥८५॥

शय्या मही भुज उंशी नभ चांढवा रे ।

शीतांशु दीप विजणें अनुकूल वारे ॥

शांत्यंगनेस शयनीं सुखरूप भोगी ।

राजापरी निजतसे याते तों विरागी ॥८५॥

आकाशाच्या छताने सुशोभीत अशा भूमिवर, हाताची
उशी करून, नैसर्गिक रीतीने येणारा वारा घेत, निर्मल चंद्र-
दीपाच्या प्रकाशांत शांत चित्त मुनि; राजासारखा विभूतीने
[भस्माने] युक्त व विरक्तीच्या भायेबरोबर स्वस्थपणे निद्रा
घेतो ! ८५

कौपीनं शतखंडजर्जरतरं कन्थापुनस्तादृशी ।
नैश्चिन्त्यान्निरपेक्षभैक्षमशनं निद्रा स्मशाने वने ॥
स्वातंत्र्येण निरङ्कुशं विहरणं शांतं प्रशांतं मनः ।
स्यैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम्

चिंध्या शंभर जीस लेंवत अशी कौपीन कथा जुनी ।

भिक्षेचें निरपेक्ष अन्न सहजो निद्रा स्मशानीं वनी ॥

स्वच्छे अप्रातिबद्ध निर्गमनही शांती वसे अंतरीं ।

या योगीं स्थिर काय तो नर तरी त्रैलोक्यराज्या करी ॥८६॥

शेंकडों चिंध्या लावलेलें कौपिन, चितेचा लेश नाही,

भिक्षेवर उपजिवीका, स्मशानांत वा वनांत निद्रा; अनिर्बंध
संचार शांत मन वगैरे असून योग मार्गांत स्थिरता असेल
तर मग त्रैलोक्याचें राज्यांत अधिक तें काय आहे ? ८६

भूः पर्यङ्को निजभुजलताकन्दुकं खं वितानम् ।

दीपश्चंद्रः सुमतिवनितालब्धसङ्गप्रमोदः ॥

दिक्कान्तांभः पवनचमरैर्वीज्यमानः समंतात् ।

भिक्षुः शेते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वस्पृहोऽपि ॥८७॥

भूपर्यंकीं मिरवत भुजाकंदुका ये छतातें ।

आकाशासीं सुमति वनिता चंद्रमा दीप ज्यातें ॥

दिक्कांता त्या पवनचमरें वारिती जेंवि राजे ।

निद्रा घेती यतिवर तसा निस्पृहीही विराजे ॥ ८७ ॥

जमिनीचा पलंग, हाताची उशी, गगनाचें छत, चंद्रदीप;
मुक्तिरूप स्त्री पासून प्राप्त झालेला संगमाचा हर्ष आणि दिशा
रूपी स्त्रिया; वायुरूपी चवन्यांनी चोहोकडून ज्यांस वारा
घालीत आहेत असा संन्यासी, राजाप्रमाणें या पृथ्वीवर
निद्रा घेतो.

मृत्पिंडो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः ।

तं स्वकृत्य सदैव संयुगशतै राज्ञां गणा भूज्जते ॥

नो दद्युर्ददतेऽथवा किमपि ते क्षुद्रा दरिद्रा भृशम् ।

धिक् धिक् तान्पुरुषाधमान्धनलवान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपिये

गोळा असे जो अणु मृत्तिकेचा ।

जयास वेढा पडला जलाचा ॥

भांडूनियां भोगिति जे त्यातें ।

धिक् त्यांस कीं मागिति जे अशातें ॥८८॥

वास्तविक पृथ्वी हा जल्दरेषेने वेष्टिलेला लहानसा धातुचा
गोळा. अशा या गोळ्यासाठी 'माझा माझा' म्हणून सर्वकाळ
शंकडो राजे युद्धे करून त्याचा भोग घेतात व दुसऱ्यांस देत
नाहींत. कारण ते फार क्षूद्र आणि दरिद्री असतात. परंतु
तसल्याहि लोकांपासून जें धगलेश इच्छितात त्या अधमांचा
धिकार असो ! ८८

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य ।
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः ।
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गमङ्गे मदीये ॥८९॥

हिमाचलशिलेवरीं सुरनढतिटीं त्रैसुनी ।
त्यज्जनि जनसंगती सुदृढ बद्धपद्मासनीं ॥
सुखे करुनि डालतां प्रचुरयोग निद्राभरें ।
कधीं डवरिती मला हरिणपोत शृंगांकुरें ॥८९॥

गंगातीरीं, हिमालयाच्या शिलेवर पद्मासन घालून
ईश्वरध्यानाचा अभ्यास करून, मला योगनिद्रा लागली
असतां, एखादे महातारे हरिण निर्भयपणें आपल्या शिंगाने
माझें अंग खाजवित आहे असें भाग्याचें दिवस मला कधीं
येतील कां ? ८९

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठम् ।
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ॥
संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्ठान्न चाधो ।
ब्रह्माण्डोदुंबरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥९०॥

तळीं भार कूर्मापरी जे न घेती ।
ध्रुवाचेपरी उर्ध्व मेढा न होती ॥

वास्तविक पृथ्वी हा जलरेषेने वेष्टिलेला लहानसा मातीचा गोळा. अशा या गोळ्यासाठी 'माझा माझा' म्हणून सर्वकाळ शंकडो राजे युद्धे करून त्याचा भोग घेतात व दुसऱ्यांस देत नाहीत. कारण ते फार क्षूद्र आणि दरिद्री असतात. परंतु तसल्याहि लोकांपासून जें धनलेश इच्छितात त्या अधमांचाधिकार असो ! ८८

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य ।
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः ।
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गमङ्गे मदीये ॥८९॥

हिमाचलशिलेवरीं सुरनटतिथीं त्रैसुनी ।
त्यजूनि जनसंगती सुदृढ बद्धपद्मासनीं ॥
सुर्वे करुनि डोलतां प्रचुरयोग निद्राभरं ।
कधीं डवरिती मला हरिणयोत शृंगांकुरं ॥८९॥

गंगातीरीं, हिमालयाच्या शिलेवर पद्मासन घालून ईश्वरध्यानाचा अभ्यास करून, मला योगनिद्रा लागली असतां, एखादे म्हातारे हरिण निर्भयपणें आपल्या शिंगाने माझे अंग खाजवित आहे असें भाग्याचें दिवस मला कधीं येतील कां ? ८९

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठम् ।
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ॥
संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्ठान्न चाधो ।
ब्रह्माण्डोदुंबरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥९०॥

तळीं भार कूर्मापरी जे न घेती ।
ध्रुवाचेपरी उर्ध्व मेढा न होती ॥

वृथा जन्मती पावती नाश तैसे ।

मध्ये उंबराच्या फळीं जंतु तैसे ॥९०॥

कूर्माचा आणि धरुवाचा जन्म खरा म्हणावयाचा ! कारण एकानें पृथ्वीचा भार सहन केला; आणि दुसऱ्यानें ज्योतिष चक्र चालविले आहे. जे कोणी या दोघांच्या प्रमाणें [कूर्म आणि धरुव] दुसऱ्याचें उपयोगी पडत नाही; त्यांचा जन्म व्यर्थ होय. ते या ब्रह्मांडरूपी उंबरातलें कीडेच होत. ९०

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि ।

क्षुधार्तः सन् शालीन् कवल्यति शाकादिवलितान् ॥

प्रदीप्ते कामाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधून् ।

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥९१॥

तृषा बाधितां स्वोक्तो तोयपाने ।

क्षुधासंभवीं भक्षितो षड्रसान्ने ॥

अनंगानले तप्त कांनोमे भोगी ।

भ्रमे औषधी मानितो सौख्य रोगी ॥९१॥

तृषा लागलीं कीं पाणी पीतों, भूक लागली कीं भात, भाजी; तुप वगैरे खातों; कामाग्नि भडकला कीं स्त्रीस दृढ आलिंगन देतों थोडक्यांत रोगांवर जी हीं औषधे करावयाची त्यास लोक भ्रांतीने सुख असें समजतात. ९१

स्थितिः पुण्येऽरण्ये सहपरिचयो हन्त हरिणैः ।

फलैर्मेष्या वृत्तिः प्रतिदिवसतल्पानि दृषदः ॥

इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयताम् ।

वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ॥९२॥

वर्नी रम्या वम्तीमृग संगगडे ते न विरळा ।

फळें निर्वाहातें अनुदीनिं निजेआगुाने शिळा ॥

पुरे ही सामग्री हरभजन जे इच्छिति तयां ।

घरें कीं कांतारें गमांत सम चित्तों शम ज्यां ॥९२॥

पावन अशा वनांत निवास,; हरिणांचा सहवास, फळें, मूळें वगैरेवर उपजिवीका; नदीच्या तीरी शिळेवर शय्या वगैरे सामुग्री हरिभक्तिची उत्कट इच्छा असणाऱ्यांसच प्राप्त होतें; अशा एकनिष्ठ व शांत मनाच्या पुरुषांस घर व वन ही दोन्ही समानच वाटू लागतात. ९२

न भिक्षा दुष्प्रापा पथि मम महारामरचिते ।

फलैः संपूर्णा भूर्द्विपमृगसुचर्मापि वसनम् ॥

सुखर्वा दुःखैर्वा सदृशपरिपाकः खलु तदा ।

त्रिनेत्रं कस्त्यक्त्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ॥९३॥

सुख भिक्षा लाघे बहु उपवनें शोभति पथीं ।

फळें वृक्षीं वस्त्राप्रति मृगसुचर्मादि मिळती ॥

सुखांची दुःखांची जरि समसमाना परिगती ।

त्रिनेत्रा सोडोनी कवण विभवांधासि नमिती ॥९३॥

सभोंवती फळांनी डंवरलेल्या मोठमोठ्या बागा असल्या, मुळें अन्नाची अडचण नाही, पांवरण्यास हत्ती किंवा हरिण यांचे कातडे आहेच, सुखदुःख मनास विचलीत होऊं देत नाहीत इतक्यां गोष्टी अनुकूल असल्यावर त्रिनेत्र शंकरास टाकून अल्प धनानी माजलेल्या नीच धनिकांची प्रार्थना कोण करितों ? ९३

चण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः ।

किंवा तत्त्वविवेकपेशलमतियोगीश्वरः कोऽपि वा ॥

इत्युत्पन्नाविकल्पजल्पमुखैः संभाष्यमाणा जनैः ।
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसां यान्ति स्वयं योगिनः ९४

चांडाल कीं ब्राह्मण शूद्र कीं हा ।

योगीश कीं यावरि लांक पाहा ॥

बटे जया हरि प्रियाद नाही ।

निःशंग तो धन्य जसंत देही ॥९४॥

“ हा चांडाल आहे कीं ब्राह्मण आहे? शूद्र आहे कीं तपस्वी? कां मोठा योगी” वगैरे तर्क करीत बडबडे लोक कांहीं बोलू लागले तरी क्रोध वा संतोष कांहीं मनांत न आणतां, तपस्वी निमूटपणें आपल्या बाटेनें चालते होतांत. ९४

अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तन्न गणितम् ।
दशास्तास्ताः सोढा व्यसनशतसंपातविधुराः ॥
कियद्वा वक्ष्यामः किमिव वन नात्मन्यपकृतम् ।
किमस्माभिर्यावत्पुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥९५॥

मनीं नाणीं कंढां परतुनि नये काळ सरतां ।

दशा भांगां दुःखे बहुनाच जयांतें विकळता ॥

अहो केला नाही कवण अपकार स्वविषयीं ।

जरी त्या त्या कृत्यां फिरुनि मजला तोच संवयो ॥९५॥

ज्या मधील एक क्षणही पुनः परत येणार नाही असा काळ आतांपर्यंत पुष्कळ निघून गेला, पण त्याचा आम्ही विचारच केला नाही, शेंकडों दुःखानी भरलेल्या बाल्य तारुण्यादी दशा भोगल्या पण स्वतःच्या उद्धाराचा प्रयत्न कधींहि केला नाही. हर हर!! सध्याहि आमचें आचरण पूर्वीसारखेच चालले आहे. ९५

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः
 सोढा दुःसहशीतवाततपनक्लेशा न तप्तं तपः ॥
 ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमिन्प्रोषेन शंभोः पदम् ।
 तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्सैस्तैः फलैश्चिनाः ॥९६॥

क्षमा केली धाकें त्यजुनि गृहसौख्यासि फिरलों ।

हिनोष्णादि क्लेशां अनुभवुनि अंगें न तपलों ॥

विना शंभुध्यानें अन्वरेत वित्तास जपलों ।

मुनींच्या कर्मातें कहानि मुनिभाग्यासि मुकलों ॥९६॥

आम्ही दुसऱ्यास क्षमा केली, पण ती क्षमा करण्याच्या
 बुद्धिनी केली नाही, गृहस्थाश्रमातील सुखाचा त्याग केला,
 पण तो संतोषाने नाही, थंडी, ऊन, वारा सोसला पण तप
 केले नाही; प्राणायाम करून द्रव्याचे चिंतन केले, शंकराचे
 नाही. ऋषी जी कर्मे करितात ती आम्ही केली पण त्यांना
 मिळणारी फळे मात्र आम्हांस मिळालीं नाहीत. ९६

ये संतोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो ।
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ॥
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदाम् ॥
 स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥९७॥

जे नित्य तुष्ट जन त्यांस न चाड ज्याची ।

तृष्णा तरी न धरिली धनकामुकाची ॥

ज्याचा सुवर्णमहिमा अकृतार्थ माना ।

निर्मा किमर्थ विधि तो मग मेरु जाणा ॥९७॥

संतोषाच्या संपत्तीनें जें सुखी असतात त्यांच्या आनंदात
 सुवर्ण पर्वताने कांहीं विशेष भर पडत नाही त्याचप्रमाणे जें

धनासाठीं व्याकुळ झालें आहेत त्यांचीही या [सुवर्णपर्वतानें]
तृप्ती हांत नाही, मग ज्याचा सुवर्ण साठा स्वतःतच विलीन
होऊन जातो त्या सुवर्णपर्वतास ब्रह्मदेवानें कशास निर्माण
केलें आहे? ९७

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥
सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥९८॥

अकिञ्चनी दान्त समस्वभावी ।
अंगीं जया शांति पुरी वसावी ॥
संतोष चित्तांत सदैव राहो ।
तयास आनंद दिशांत दाही ॥९८॥

निरिच्छ; इंद्रिय दमनीं, शांत, समचित्त आणि सदा
संतुष्ट अशा मनास सर्व दिशा सुखमयच आहेत. ९८

अतिक्रान्तः कालो ललितललनाभोगसुखदो ।
भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणिम् ॥
इदानीं स्वःसिंधोस्तटभुवि समाक्रन्दनागिरः ॥
सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः ॥९९॥

जधीं रम्या रामा सुखद गमल्या काल सरला ।
वनीं संसाराच्या फिरफिरुनियां जीव थकला ॥
पडोनीयां आतां तरि सुरनदीतीरकुहरीं ।
महाशब्दें दीर्घें शिव शिव अशीं ओरड करीं ॥९९॥

सुंदर स्त्रियांच्या विलासांनी मधूर झालेलें तें ताहण्याचें
दिवस तर कधींच निघुन गेले, आम्हीहि संसार मार्गांत
फिरून फिरून थकून गेलो आतां गंगेच्या तीरीं बसून शिव
शिव अशा घोषांचे फुत्कार करीत बसलो आहोत. ९९

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्कांक्षिणी मास्म भूः ।
 भोगेभ्यः स्पृहयालवो नहि वयं का निस्पृहाणामसि ॥
 सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटके पात्रे पवित्रीकृते ।
 भिक्षा सक्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥१००॥

पद्मे विलासपुरुषीं सुखरूप राहीं ।

मी त्यक्तभोग न तुझी मज चाड कांहीं ॥

भभ्रूनि भैक्ष्य शुभ सक्तु पलाशगार्ती ।

मी वर्ततो मज नसे रुचि भोगमार्त्री ॥१००॥

हे माते लक्ष्मी; आतां तूं दुसऱ्या कोणाचा तरी आश्रय
 घे ! आमचा नाद सोड ! आह्वास आतां भोगाची इच्छा
 नाही. निस्पृहास तुझा काय उपयोग ? सध्या आम्ही पळसा-
 च्या पवित्र पानांत भिक्षेनें मिळविलेल्या सातुच्या पिठावर
 निर्वाह करूं इच्छितो. १००

REFBK-0008339

REFBK-0008339

●
≡≡≡
★ विद्वान पुणेकरांनीं अेक मुखानें
वाखाणलेंलें ! ★

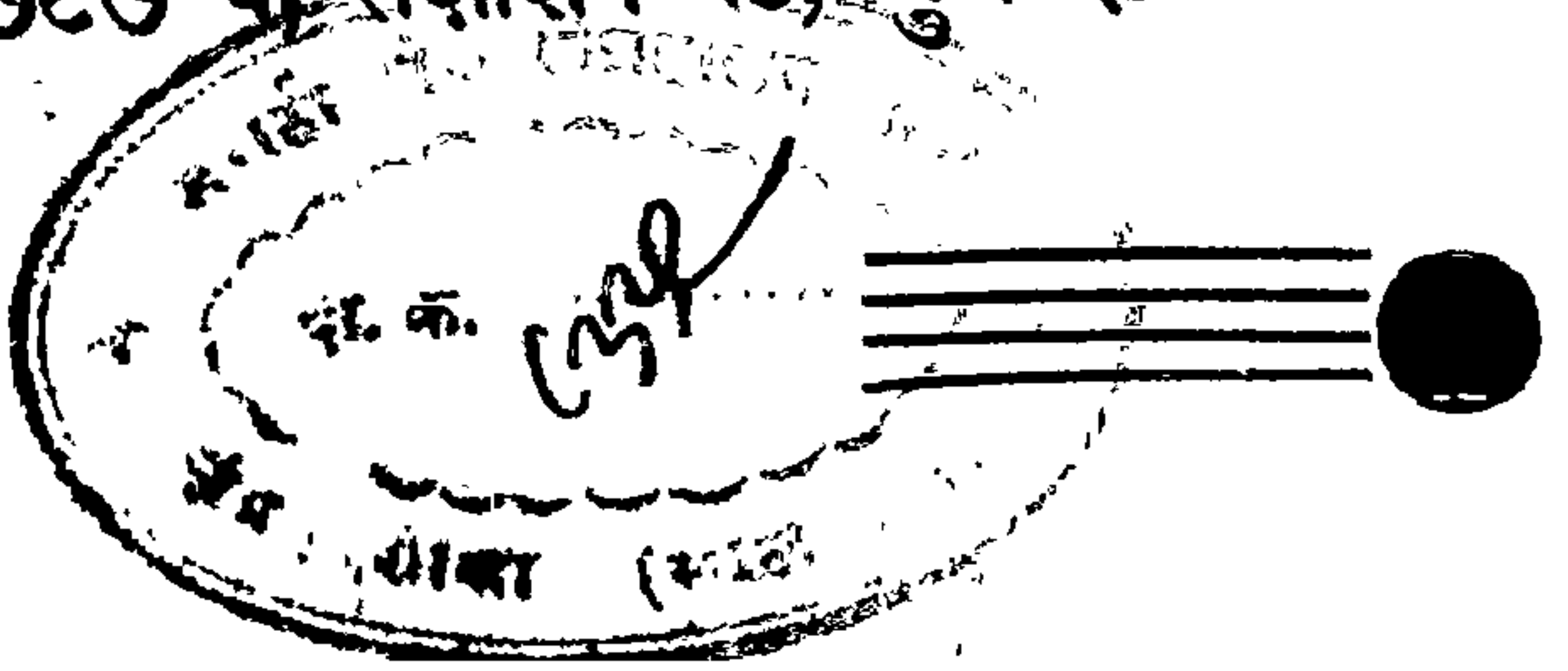
≡≡≡ विविध ग्रंथ भांडार ≡≡≡

चा ल क
शंकरराव गाजरे

सर्व प्रकारची मराठी, अंग्रजी, हिंदी
व जगांतील कोणत्याहि भाषेची
जुनीं पुस्तकें आमचे येथें
मिलतात.

: पत्ता :

७८७ ब, सदाशिव पेठ, पुणे २.

आमचेकडे मिळणारी पुस्तके

शिवलीलामृत	२-०-०
रुक्मिणी स्वयंवर	१-८-०
रुद्राध्याय	०-४-०

शाळा, कॉलेजची व इतर सर्व प्रकारची पुस्तके आमचेकडे योग्य भावांत विकत मिळतील.

दुर्मिळ पुस्तकाबद्दल अवश्य चौकशी करावी.

: पत्ता :

व्यंकटेश बुक डेपो

६२१ शनिवार, पुणे २.

मूल्य १-८-०

१ शालेय शिवणकला	१-४-०
२ सुलभ शिवणकला	०-१२-०
३ स्वयंपाकाचे कांही प्रकार	२-८-०
४ श्रीवाल्मिकी रामायण [खंड पांच]	१०-०-०
५ श्रीयोगवासिष्ठ [खंड तीन]	१२-०-८
६ श्रीरामगीता	३-०-८
७ श्रीदेवीभागवत	८-०-८

पत्ता:—

गोडबोले ग्रंथ भांडार

६०७ सदाशिव पेठ, फडतरे चौक,

पुणे २.

आवृत्ति पहिली

१९५४

मधुकर आर्ट, पुणे २.]